

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
«КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ ІМЕНІ ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО»

Вступ до філософії

**Методичні рекомендації до самостійної роботи з
дисципліни**

Рекомендовано Методичною радою КПІ ім. Ігоря Сікорського
як навчальний посібник для здобувачів ступеня бакалавра за всіма освітніми
програмами всіх спеціальностей

Київ
КПІ ім. Ігоря Сікорського
2021

Вступ до філософії [Електронний ресурс] : навч. посіб. до самостійної роботи для здобувачів ступеня бакалавра за всіма освітніми програмами всіх спеціальностей / КПІ ім. Ігоря Сікорського ; уклад.: Б.В. Новіков, Р.М. Богачев, С.І. Бабіна, В.М. Зуєв, Г.М. Костроміна, Т.М. Свідло, М.І. Сторожик. – Електронні текстові дані (1 файл: 213 Кбайт). – Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2021. – 84 с.

*Гриф надано Методичною радою КПІ ім. Ігоря Сікорського (протокол № 2 від 9.12.2021 р.)
за поданням Вченої ради ФСП (протокол № 1 від 27.08.2021 р.)*

Електронне мережне навчальне видання

ВСТУП ДО ФІЛОСОФІЇ

Методичні рекомендації до самостійної роботи з дисципліни

Укладачі:

Новіков Борис Володимирович, д.філос.н, професор
Богачев Роман Михайлович, к.філос.н., доцент
Бабіна Світлана Іванівна, к.філос.н., старший викладач
Зуєв Віталій Миколайович, к.філос.н., доцент
Костроміна Ганна Михайлівна, к.філос.н., доцент
Свідло Тетяна Миколаївна, к.філос.н., доцент
Сторожик Марина Іванівна, викладач

Відповідальний
редактор

Сторіжко Л.В., доктор філософських наук, професор

Рецензент

*Предко О.І., доктор філософських наук, професор кафедри
релігієзнавства філософського факультету КНУ ім. Тараса Шевченка*

У навчальному посібнику запропоновано теми та методичні рекомендації до самостійної роботи з дисципліни «Вступ до філософії» для здобувачів ступеня бакалавра за всіма освітніми програмами всіх спеціальностей. Самостійна робота з дисципліни передбачає вдумливе і систематичне вивчення поглядів та переконань видатних філософів минулого й сучасності з позиції творчого діалогу (реалізація гносеологічної функції філософії), вироблення вмінь і навичок пов'язувати розгляд проблем розвитку природних і соціальних процесів, мисленнєвої діяльності людини (реалізація методологічної функції) з розв'язанням практичних завдань (реалізація світоглядної функції філософії) та ін. Також включає перелік питань для самоконтролю та обговорення.

Зміст

МЕТА ДИСЦИПЛІНИ

ВСТУП ДО ФІЛОСОФІЇ: МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Тема. Сутність і структура світогляду

Тема. Філософське освоєння світу

Тема. Докласичні моделі світорозуміння стародавньої і середньовічної філософії

Тема. Натурфілософські моделі світорозуміння в філософії Відродження і Нового часу (XIV-XVII ст.)

Тема. Класичні моделі світорозуміння в філософії XVIII-XX ст.

Тема. Нові теми філософування в некласичній філософії XIX-XX ст.

Тема. Філософське розуміння буття й людини

Тема. Філософське розуміння свідомості та духовності

Тема. Гносеологія і наукова раціональність

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

ПРОБЛЕМИ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА ОБГОВОРЕННЯ

МЕТА ДИСЦИПЛІНИ

Вивчення навчальної дисципліни «Вступ до філософії» є важливою передумовою духовного збагачення, інтелектуального розвитку і формування світоглядно-методологічної культури особистості. Головна мета цієї навчальної дисципліни – формування в студентів філософських засад мисленнєвої діяльності та навичок використання набутих знань.

Філософська пропедевтика – це не тільки роздуми над філософськими ідеями, думками і традиціями, але й дослідження їх продукування та розвитку аж до концептуального оформлення в систему новітнього знання людства про світ, людину і її місце в світі. Тому структура навчальної дисципліни «Вступ до філософії» відображає місце філософії в структурі світогляду, генезис та розвиток історичних типів філософування, проблем філософської онтології, антропології, соціальної філософії, філософії історії, феноменології, епістемології, філософії науки й техніки тощо.

Водночас навчальний курс побудовано з урахуванням плюралізму філософських концепцій та погляду автора на актуальні філософські проблеми з наміром нарощування духовності тих, хто його опановує. З огляду на це головною смислотворчою засадою вивчення актуальних філософських проблем постає світоглядно-гуманістичний зміст філософського знання.

Освоєння дисципліни має стати в нагоді тим, хто намагається знайти відповіді на власні смисложиттєві запити. Це передбачає вдумливе самостійне і систематичне вивчення поглядів та переконань видатних філософів минулого й сучасності з позиції творчого діалогу (реалізація гносеологічної функції філософії), вироблення вмінь і навичок пов'язувати розгляд проблем розвитку природних і соціальних процесів, мисленнєвої діяльності людини (реалізація методологічної функції) з розв'язанням практичних завдань (реалізація світоглядної функції філософії) та ін.

Укладені на підставі Силабусу навчальної дисципліни «Вступ до філософії» методичні рекомендації до самостійної роботи допоможуть студентам під час підготовки до семінарів. Готуючись до семінарських занять і до заліку з

навчальної дисципліни «Вступ до філософії» студенти можуть використовувати різні підручники і навчальні посібники, зокрема:

Вступ до філософії: Історико-філософська пропедевтика: Підручник для вузів / Г.І. Волинка, В.І. Гусєв, І.В. Огородник, Ю.О. Федів. – К.: Вища школа, 1999. – 623 с.

Введение в философию: Учеб. пособие для вузов. В 2 ч. / Фролов И.Т., Араб-Оглы Э.А, Арефьева Г.С. и др. / Под общ. ред. И.Т. Фролова. – М.: Политиздат, 1989. – Ч.2. – 639 с.

Нестеренко В.Г. Вступ до філософії: онтологія людини: Навчальний посібник для студентів вищих учбових закладів. – К.: Абрис, 1995. – 336 с.

Для освоєння філософських першоджерел можуть стати в нагоді різні хрестоматії, насамперед:

Історія філософії України: Хрестоматія. – К.: Либідь, 1993. – 553 с.

Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрямки. Хрестоматія / Упоряд. В.В. Лях, В.С. Пазенок. – К.: Ваклер, 1996. – 428 с.

Філософія: Хрестоматія (від витоків до сьогодення): навч. посібник / За ред. Л.В. Губерського. – К.: Знання, 2009. – 621 с.

Розумітися на складних проблемах філософії, достотно орієнтуватися в розмаїтті філософських течій і шкіл, знатися на фактах життя світової слави філософів студентам допоможуть численні енциклопедії, словники, довідники, а саме:

Словник-довідник для підготовки до практичних занять та самостійної роботи з навчальної дисципліни «Філософія» (для студентів денної, заочної та дистанційної форм навчання усіх напрямів підготовки) / Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова ; уклад. : Н. В. Козирєва. – Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2018. – 69 с.

Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002. – 744 с. та ін.

У вільному доступі в мережі КПІ ім. Ігоря Сікорського (бібліотеки, навчальних корпусів, гуртожитків) є необхідні інформаційні ресурси, наприклад:

Бібліотека сайту «Філософія без кордонів»

[http://platona.net/load/knigi_po_filosofii/2]

Електронна студентська бібліотека [student-lib.net/index.php?page=0-21].

Перша українська електронна бібліотека підручників [pidruchniki.com.ua].

Філософія. Навчальні матеріали онлайн

[<http://pidruchniki.com/12380607/filosofiya/filosofiya>].

ВСТУП ДО ФІЛОСОФІЇ: МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Тема: Природа і сутність світогляду

Мета розгляду теми – формування погляду на необхідність світоглядного освоєння світу на основі розуміння особливостей філософської мудрості як самобутнього шляху осягнення реальності.

Основні поняття: світ, світогляд, міф, епос, казка, міфологія, релігія, філософія, мораль, мистецтво, право, наука, світовідчуття, світорозуміння, світоперетворення, рефлексія.

План

1. Природа світогляду і багатовимірність відношення «людина – світ».
2. Сутність, структура та історичні типи світогляду.
3. Основні форми і способи освоєння людиною світу.
4. Філософія як особливий тип світогляду.

Методичні рекомендації

1. Природа світогляду і багатовимірність відношення «людина – світ». Архітектоніка філософської пропедевтики передбачає формування попереднього уявлення про філософію, її особливості та походження. Реалізація цього завдання потребує увиразнення сутнісної спорідненості філософії зі світоглядом, що своєю чергою передбачає аналіз багатовимірності відношення «людина – світ» та основних форм і способів його освоєння людиною. Тому насамперед слід з'ясувати необхідне узагальнення людини і світу, неможливість для людини існувати поза ставленням до світу. Адже світ – це предметна дійсність (природна, суспільна і духовна), структурована стосовно діяльнісного, комунікативного, екзистенційного способів людського буття, перетворена і організована людиною в об'єктивну умову власного розвитку. Світ найближчим чином є «людським світом». Його субстанційна основа – матерія, його субстратна будова – предметність, його межі – в способі

«заданості» людині, умови буття і поцейбічності його явищ – людське значення і смисл. Визначенню основних характеристик світу присвячені численні праці вітчизняних та зарубіжних філософів, у яких він зображується як соціалізована предметна дійсність; система смисложиттєвих сутностей; мережа явищ, пов'язаних одне з одним відношеннями доцільності, зміна яких відбувається в соціальному просторі–часі; постає як особлива реальність, яка називається культурою тощо. Під цим оглядом в понятті «світ» фіксується сфера відношень буття – як власне буття людини, її буття в світі та буття світу для неї.

На підставі відчуттів, уявлень, образів, понять, ідей людина формує власне ставлення до світу. Її рясногранні відношення до дійсності можна вирізняти і класифікувати за різними засадами: просторовими і часовими, субстанційними і субстратними, ціннісними і смисловими, раціональними й ірраціональними тощо. Як правило, в структурі світогляду увиразнюють чотири основні аспекти або типи відношення «людина – світ»: аксіологічний, онтологічний, гносеологічний і праксеологічний. Зокрема, аксіологічний, або ціннісний аспект світогляду є осердям знань про світ і людину. Як центральний у світогляді він дозволяє не тільки досягнути смисложиттєві цінності людського буття (моральні, естетичні, соціально-політичні), але й допомагає людині вирішити проблеми сенсу життя, оцінити себе і власне існування, вибудувати схематику своїх сподівань та орієнтирів. В онтологічному аспекті світогляду розкриваються узагальнена картина світу й людського буття в ньому, сутність людини, мета, цінності та способи її існування. Гносеологічний аспект виокремлює пізнавальне ставлення людини до світу і самої себе, засади й можливості пізнання, його межі, форми та методи пізнавальної діяльності. Практичний аспект світогляду розгортає ставлення людини до світу і самої себе з погляду можливості, меж і способів її діяльності, розв'язання питання про свободу волі людини і того, як вона має діяти, щоб досягнути власної мети, сенсу життя загалом.

2. Сутність, структура та історичні типи світогляду. Увиразнення й аналіз відношення «людина – світ», а також основних форм і способів досягнення людиною дійсності сприяє більш адекватному розв'язанню проблеми

сутності, структури та історичних типів світогляду. Адже «світогляд – форма суспільної свідомості людини (індивідів, соціальних груп, класів, суспільств), через яку вона сприймає, осмислює і оцінює навколишню дійсність як світ свого буття і діяльності, визначає і переживає своє місце, призначення і участь у ньому. До світогляду належать узагальнені уявлення про світ і власне людину, про спрямованість розвитку подій у світі, про сенс людського життя, історичні долі людства тощо, а також система узаasadничених на відчуттях переконань, принципів та ідеалів стосовно світобудови і світоперебудови» [Шинкарук В.И. *Суцність мировоззрення. Научное мировоззрение как его высший исторический тип / В.И. Шинкарук // Научное мировоззрение и социалистическая культура. – К.: Наукова думка, 1988. – С.28*].

Отже, під оглядом форм і способів узалежнення людини з дійсністю світогляд є:

– сукупністю поглядів людини на світ і власне місце в ньому, тобто самобутньою, специфічною інтегративною одноцілістю знання, розуму, відчуття, інтелекту і дії;

– формою суспільної самосвідомості людини, або ж усвідомленням нею зовнішнього і внутрішнього світу як «світу людини» і свого місця в ньому;

– способом духовного перетворення (практично-духовного освоєння) людиною світу шляхом створення моделі істинно людського світу, адекватного її найвищим бажанням, потребам, життєвим цінностям.

Таким чином, світогляд реалізує потреби і цілі практичного перетворення світу духовно, постаючи насамперед як його практично-духовне осягнення, в якому відчуженість світу долається шляхом створення образів його іншого, належного і бажаного стану відповідно до ідеалів істини, добра і краси. Здійснюється це на основі історично виникаючих та існуючих типів світогляду, які розкриваються, даються взнаки в різних духовних культурах, що виникають і змінюють одна одну. Їх плін можна увиразнити насамперед з огляду на різні історичні форми соціальності – дотрадиційну, традиційну, сучасну і постсучасну. Кожній з них відповідають належні історичні типи світогляду, які, зрештою, абсолютизуються в тій чи тій духовній культурі, набувають у ній

відносно самостійного статусу існування, домінують один над одним тощо. Так, у дотрадиційній спільноті виникає і розвивається міфологія, яка як історично перший спосіб практично-духовного освоєння світу людиною набуває остаточного оформлення в традиційному суспільстві. Розпад міфології призводить до появи в традиційному суспільстві філософії і релігії, а відтак і моралі, мистецтва, політики, права і науки. Остання набуває відносної самостійності існування щодо інших форм лише в сучасному суспільстві. Далі, спираючись на праці відомих філософів і наявні підручники та навчальні посібники доцільно характеризувати кожен з цих історичних типів світогляду.

Принагідно треба зауважити, що історичні типи світогляду з'являються внаслідок рефлексії («обертання на самого себе») над міфами, яка призводить до їх переосмислення, і як наслідок – втрати міфологією своїх найістотніших рис (синкретичного характеру як єдності міфологічної свідомості, розповіді і «власне дійсності» та ін.). На ідейному ґрунті міфології формується «нереалістичне» (релігія, казка, епос) та «реалістичне» (філософія, мораль, мистецтво тощо) знання. Останнє, одного разу виникнувши, з плином часу все більше і більше набуватиме статусу наукового. Водночас це жодною мірою не свідчить про цілковите знауковлення історичних типів світогляду, хоча слід визнати, що кожен з них у процесі власної еволюції тяжітиме до еталону науковості.

3. Основні форми і способи освоєння людиною світу. Подальше розгортання проблеми багатовимірності відношення «людина – світ» уможлиблюється на підставі з'ясування основних форм і способів освоєння людиною дійсності. Адже в різних формах осягнення людиною світу репрезентований її емоційний та інтелектуальний досвід, який ґрунтується на світовідчутті, світосприйманні, світорозумінні, світотлумаченні, світоперетворенні. Зокрема, світовідчуття дозволяє людині чуттєво-емоційно пережити своє буття в світі, оцінити своє місце і роль у суспільстві тощо. Така оцінка можлива під оглядом позитивних і негативних відчуттів та емоцій і є найінтимнішою цариною внутрішнього світу людини. Світосприймання формує у неї пізнавальні образи світу на основі наочних уявлень крізь призму чуттєвої

багатогранності «тепер» і «тут» та «тоді» і «там». Тому світосприймання представляє світ також через категорії часу, простору, якості кількості, закономірності тощо. Світорозуміння є процесом «у-свідомлення», перетворення людиною в предмет власної свідомості природи, суспільства і самої себе, а також доведення такого усвідомлення до одноцілого «світу людини». Водночас для людини важливим є не тільки те, що і як вона зрозуміла, але й те, як усе зрозуміле витлумачене стосовно світу загалом. Тому світорозуміння конкретизується в світотлумаченні як усвідомленні зовнішнього світу у внутрішньому світі людини, встановленні узгодженості, відповідності між ними шляхом накладання схем, структур, зв'язків духовного світу на дійсність. Остання не задовольняє людину, тому перетворення світу визначає родову сутність людини. Саме в світоперетворенні відбувається відокремлення у свідомості людини самої себе від власної життєдіяльності, переживання нею свого буття як актуального минулого, суспільної історії та ін. Відтак світоперетворення є переживанням, освоєнням не тільки минулого, але й майбутнього: в свідомості людина постійно живе майбутнім, прагне передбачити його, будує життєві плани, ставить перед собою цілі на основі належного, а не лише дійсного стану речей.

Освоєння світу людиною здійснюється трьома основними способами – практичним, практично-духовним і духовним. Практичним способом відбувається осягнення зовнішньої щодо людини природної і соціальної дійсності через її перетворення і пристосування для задоволення суспільних потреб. Наслідком предметно-практичної взаємодії людини і світу є безпосереднє перетворення останнього шляхом обміну речовин між людиною і природою та зміни в соціальних об'єктах. Практично-духовним способом відбувається перетворення світу в свідомості людини шляхом створення образів і уявлень, в яких зовнішня ворожість навколишньої дійсності духовно долається наочно-образними засобами, зокрема такими, як легенда, притча, культові зображення, ритуальні дії тощо. Наслідком такого освоєння є знання про те, як треба ставитися до світу, до інших людей, до самого себе, тобто оцінка людиною світу і самої себе, свого місця у ньому. Духовним способом

здійснюється пізнання світу людиною шляхом створення системи об'єктивування в слові, в мові знань, побудови теоретичної «моделі» реальності. В цілому духовне освоєння світу – це вся сукупність мисленневих процесів, на яких точиться інтелектуальне життя людини, ґрунтується її теоретичне ставлення до світу.

4. Філософія як особливий тип світогляду. Розгляд специфіки філософії як типу світогляду можна розпочати з її увиразнення стосовно інших історичних його типів і виокремлення філософії як особливої форми духовного осягнення світу, яка теоретично розв'язує ті проблеми, котрі виникають у світоглядній свідомості суспільства. З огляду на це філософія має бути репрезентована як теоретично оформлений світогляд. Його особливості стосовно логічного світогляду можна проілюструвати, аналізуючи алегорію печери з діалогу давньогрецького філософа Платона «Держава» [Платон. *Государство* // *Сочинения: В 3 т. – Т.3. Ч.1. – М., 1971. – С.321-327*] або різні міфи народів світу. Це допоможе показати, що на відміну від міфології, спрямованої на авторитет, традицію, віру, забобони тощо, філософія центрована на активному відношенні людини до світу, яке передбачає її критичне і раціональне ставлення до фундаментальних засад власної буттєвості у ньому. Адже філософія насамперед є духовним орієнтиром особистості, яка прагне до мудрості, до оцінювання власного життя не лише в межах сьогодення. Вона спрямовує людину на роздуми про вічність, наповнює її розум думками про минуле і майбутнє, виводить за межі її особистого існування, надає осмисленості всьому життю. Філософія орієнтована на формування одноцілого погляду людини на світ і на її місце в ньому, на вироблення у неї пізнавального, ціннісного, етичного, естетичного, гуманістичного ставлення до дійсності. На відміну від релігії з її вірою в надприродне, у всемогутність Бога-творця, в особисте безсмертя (спасіння душі), філософії притаманні сумнів, подив, розсудливість, раціональність, рефлексія, сконцентрованість на суб'єктові та ін. Не схожа філософія і на мораль як на сукупність норм, систему цінностей і ціннісних орієнтацій, правил поведінки людей у суспільстві. Вона також відмінна й від мистецтва з його художньо-образним відображенням дійсності та

художньою діяльністю, яка забезпечує створення особливого, вигаданого світу, в якому все є естетичною творчістю особистості. Філософія цілком інша, ніж мораль і мистецтво насамперед тому, що прагне осягнути світ як царину взаємодії безособових сил під оглядом найзагальніших аспектів їх прояву і узалежнення. В цьому вона дещо збігається з наукою як об'єктивним відображенням світу, системою знань про закономірності розвитку природи, суспільства і мислення та способи впливу людини на реальність. Проте філософія є дещо більше, ніж наука: вона відома своїм подвоєнням світу на об'єктивний і суб'єктивний, намаганням знайти його субстанційні основи, розкрити субстрантну будову, з'ясувати предметні форми буття людини і под. Філософія є теоретичною основою світогляду, що зумовлює використання нею тільки їй притаманних способів філософування і фундаментальних методів освоєння світу. Отже, філософія як особливий тип духовності поряд із релігією, мораллю, мистецтвом тощо є одним з визначних надбань людської цивілізації та культури.

Основна література: 1, 6-7, 9, 11, 13-14, 16-20.

Додаткова література: 10-11, 30, 41, 45, 50.

Питання для самоконтролю:

1. Поясніть, за якими ознаками розрізняються основні історичні типи світогляду;
2. Визначте особливості та місце філософії серед історичних типів світогляду.

Тема: Філософське освоєння світу

Мета розгляду теми – генерування філософської культури на підставі з'ясування сутності й структури філософії, її основних типів, осмислення природи філософських проблем та основних способів і методів філософування.

Основні поняття: дискурс, філософський дискурс, філософська проблема, спосіб філософування, філософський метод, філософський напрям, філософська

школа, тип філософії, матеріалізм, ідеалізм, монізм, дуалізм, плюралізм, функції філософії, гуманізм.

План

1. Предмет і структура філософії.
2. Природа філософських проблем. Головна проблема філософії та провідні шляхи її вирішення.
3. Визначальні способи філософування і фундаментальні методи філософії.
4. Гуманістичний зміст філософії і її соціокультурне призначення.

Методичні рекомендації

1. Предмет і структура філософії. Вивчення предмету і структури філософії передбачає її попереднє осягнення як теоретичної засади світогляду. Але це – лише абрис, який приблизно окреслює предмет філософії. Отже, в подальшому її контури повинні бути більш чітко увиразнені. Водночас докладне знайомство з думками різних філософів про сутність та призначення філософії може викликати в невтаємниченій людини подив від розмаїття, а часом і суперечливості наявних тверджень. Мало того, філософи часто-густо бувають схильними до метафоричного формулювання власних думок. Наприклад, «філософія є наукою про залежність між будь-яким знанням та істотними цілями людського розуму» (І. Кант); «філософія – це епоха, осягнення в думці» (Г. Гегель); «філософія є сповіддю її творця» (Ф. Ніцше); «філософія є вченням про шляхи реалізації сенсу людського існування» (М. Бердяєв); «філософія – місце зустрічі істин» (Ж. Іпполіт); «філософія – це голос у розмові людства» (Р. Рорті) тощо.

Як не є, але більш доречно об'єднати ці та інші висловлювання філософів про філософію в одноцілість. Хоча через наявні розбіжності це не так просто зробити, оскільки одночасно треба врахувати багато чинників. Пам'ятайте, що головними серед них є загальний погляд філософії на світ, людину та її місце в ньому; усвідомлення відношення «людина-світ»; осмислення субстанційних засад світу, його субстратної будови, меж, умов буття як світу людини тощо.

Усе вище наведене дозволяє зробити висновок, що предметом філософії є світ загалом (як природа, суспільство, мислення) в його узалежненні з людиною, осягнений під оглядом її предметного буття в ньому на засадах людського значення і смислу. Водночас таке розуміння філософії та її предмету в подальшому їх вивченні доведеться повсякчас поглиблювати і вдосконалювати.

Сприяття конкретизації філософських знань має їх засвоєння крізь призму різних структурних розділів філософії. Ще античні філософи намагалися виокремити серед її структурних одиниць логіку (правильне мислення), фізику (вчення про природу) та етику (вчення про людину). А ось у німецькій філософії XVIII-XIX ст. ядром філософії як системи визначалися логіка, діалектика й методологія пізнання. Проте структура сучасної філософії є набагато ширшою за її ядро. І хоча класичними розділами філософії дотепер вважаються онтологія, гносеологія, антропологія, соціальна філософія, ми дещо розширимо межі її структурування і розглянемо деякі актуальні філософські проблеми історії філософії, філософії науки й техніки, логіки і методології наукового пізнання та ін.

2. Природа філософських проблем. Головна проблема філософії та провідні шляхи її вирішення. За власною природою філософські проблеми є не тільки оригінальними, але й найбільш загальними, максимально «граничними». Адже вона покликана осягнути світ і людину в їх найбільш загальних проявах, усвідомити та пояснити їх найзагальніші узалежнення. Тому розв'язання головної проблеми філософії передбачає ґрунтовне осмислення відношення «людина – світ», яке не тільки увиразнює філософію як теоретичну засаду світогляду, але й визначає її типи, окреслює теми і парадигми філософування. Загалом, це відношення є стрижнем філософського усвідомлення, головною проблемою філософії. Тому остання має здійснити його теоретико-пізнавальне дослідження, тобто покликана реалізувати всеосяжну рефлексію відношення «людина – світ». Рефлексія – це внутрішній діалог, у якому людина досліджує, оцінює, приймає або відкидає ті або ті цінності, притаманні різним інститутам суспільства, сім'ї, товариству ровесників, значущим особам та ін. Водночас рефлексії притаманна цікава

властивість: вона є невід'ємною складовою свідомості й zarazом до неї не належить, тому може увиразнювати власне свідомість як об'єкт. Проте предметом рефлексії може бути весь людський універсум загалом. А філософія покликана здійснити його рефлексію і трансформувати основне світоглядне узалежнення в головну філософську проблему. На жаль, остання ще й досі в навчальній літературі подається лише під оглядом Логосу через викривлену призму формули первинності матерії або свідомості та пізнаваності світу. Але розв'язання основної філософської проблеми полягає не в тому, щоб тільки зафіксувати свідомість і матерію як абстрактні протилежності в їх застиглій субординації. Ще більшою мірою це є вирішенням цілої низки питань в різних сферах людського духу, узалежнених з різними супряжними з ними сферами буття. Під таким оглядом постають різні аспекти і ракурси основного питання філософії – пізнавальний, практичний, ціннісний тощо.

Однак завдяки абстрагуванню філософське мислення може розірвати єдність мислення і буття та відтворити відношення «людина – світ» як одноаспектну співзалежність «свідомість – матерія». Абсолютизація одного з цих компонентів призводить до колізій ідеалізму та матеріалізму. «Велике основне питання всієї, особливо новітньої, філософії, – наголошував Ф. Енгельс, – є питання про відношення мислення до буття... Філософи поділилися на два великі табори залежно від того, як відповідали вони на це питання. Ті, які твердили, що дух існував раніше природи..., склали ідеалістичний табір. А ті, які основним началом вважали природу, примкнули до різних шкіл матеріалізму» [Енгельс Ф. Людвиг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії // Маркс К., Енгельс Ф. – Твори. – 2-е вид. – К.: Політвидав України, 1971. – Т. 21. – С.269-270]. Під цим оглядом два основних напрями в філософії виокремлюються тільки стосовно питання про співзалежність мислення та буття. Але більш глибоке і детальне дослідження цієї проблеми дозволяє увиразнити в ній цілий ланцюг одноаспектних відношень. Серед них насамперед такі, як «свідомість – природа», «свідомість – практика», «свідомість – соціальний світ», а також «розум – матерія», «воля – матерія», «відчуття – матерія» тощо. Зауважимо, що абсолютизація будь-якого з цих

відношень відриває його від взаємозв'язку з іншими, унеможливаючи конкретне і одноціле розв'язання основної філософської проблеми.

Водночас питання про узалежнення свідомості й матерії має ще й інший зміст, який увиразнюється стосовно розв'язання проблеми їх тотожності. Зокрема, формулюючи другу сторону основного питання філософії – «як відносяться наші думки про світ, що нас оточує, до самого цього світу», – Ф. Енгельс конкретизує його в гносеологічному аспекті як питання про те, «чи спроможне наше мислення пізнавати дійсний світ?» [Енгельс Ф. Людвиг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії // Маркс К., Енгельс Ф. – Твори. – 2-е вид. – К.: Політвидав України, 1971. – Т. 21. – С.271]. Вирішуючи під цим оглядом другу сторону основної філософської проблеми, значна частина філософів дає позитивну відповідь на питання про пізнаваність світу. Але є й такі, що категорично заявляють про непізнаванність фундаментальних засад реальності. Останні належать до різних форм агностицизму.

Отже, розв'язання основної проблеми філософії передбачає розгляд відношення до дійсності духовного світу людини в усій його диференційованій одноцілості – в узалежненні чуттєвого і раціонального, емпіричного і теоретичного, відчуття і волі, бажання і розуму тощо, у взаємодії індивідуальної та суспільної свідомості, а також у взаємному проникненні всіх форм духовності. Водночас питання про відношення духу до дійсності виявляється основним у філософії не тільки тому, що його вирішення дозволяє виокремити різні типи філософування. Це питання є основним також і через те, що від його розв'язання залежить розгортання основних тем у проблемному полі філософії (ще раз зверніть увагу на її структуру).

3. Визначальні способи філософування і фундаментальні методи філософії. Філософський дискурс можливий на підставі різних способів філософування, насамперед епістемного і софійного, кожний з яких має чітке смислове підґрунтя та виразне змістовне призначення. Зокрема, епістемний спосіб осягнення світу пов'язує процес його пізнання з пошуком особливої логічної процедури – універсального методу, покликаного забезпечити завдання та цілі пізнавальної діяльності. Обґрунтування й розгортання цього

способу міркування в історії людства призвело до формування спрямованої на продукування істинного знання про світ класичної наукової парадигми Нового часу. А ось софійний спосіб філософування дозволяє формувати не тільки істинні знання про світ, але й одночасно генерувати про нього духовно-практичні уявлення в їх ціннісному (добро, краса, щастя) виразненні. З огляду на це як спосіб мислення, склад душі філософська мудрість дотепер постає в єдності різних чинників: пізнавального, ціннісного, комунікативного, морального, практичного тощо. Отже, софійний спосіб філософування не вичерпується пізнанням істини, а потребує «життя в істині» (С. Кримський).

Водночас розмаїття буття філософії стає справді різноманітним, коли з огляду на способи філософування виразаються фундаментальні методи філософського освоєння світу – діалектичний, метафізичний, натурфілософський, структурний, функціональний, феноменологічний, герменевтичний та ін. Опанування природи і змісту філософських методів освоєння світу необхідне не тільки для розгляду філософських проблем, але й для розв'язання різних питань освоєння дійсності. Тому треба глибоко засвоїти їх зміст і навчитися досконало ними оперувати.

4. Гуманістичний зміст філософії і її соціокультурне призначення. Ефективність філософського знання значною мірою залежить від утвердження в ньому гуманістичних цінностей, насамперед добра, краси, істини, свободи, творчості, мудрості та ін. Гуманізмом, як правило, кваліфікують прагнення до людяності, до створення гідних людського буття умов життя особистості.

У виразненні предмету філософії і основних тем філософування вказує на людину як головну, визначальну ланку у системі філософського знання. Саме це й окреслює гуманістичний зміст філософії, в якій усе закорінене саме в людині. Адже філософія досліджує, насамперед реально існуючу людину, яка практично діє і пізнає, вільно обирає цілі діяння, відчуває і переживає, а не практику, пізнання, цілепокладання, відчуття, переживання самі по собі. Водночас розгляд світу загалом у філософії розгортається через його аналіз у співзалежності з людиною, з урахуванням людського буття, людської «присутності» в ньому, зважаючи на людські болі, радощі, страждання,

переживання, потреби, норми, ідеали тощо. Отже, філософському пізнанню притаманна особлива предметність, яка визначається не безвідносними «об'єктами», на котрі воно спрямоване, а специфічним ракурсом бачення дійсності – дослідженням будь-якої реалії під оглядом культурно-історичної єдності людини і світу.

Така єдність своєю чергою розгортається через усвідомлення людиною самої себе, власного способу буття, свого місця і призначення в світі, тобто культивування потреби і здатності бути людиною. Тому серед наявних форм духовного осягнення світу філософія є найбільш гуманістично орієнтованою, оскільки демонструє людині, хто вона, в чому полягають її людська гідність і призначення, які вона має права і обов'язки як людина стосовно іншої людини, суспільства, природи. Саме завдяки цьому філософія слугує людині особливим дзеркалом, в якому вона може бачити і власну одноцілість та окремішність, і особисту відчуженість та неповноту.

Тому філософія виконує цілу низку функцій в різних сферах життя людини. Саме в них розкривається її рясногранна природа. Своєю чергою зміст функцій визначається предметом, системою і структурою філософії. Зокрема, аналіз філософії як теоретичної основи світогляду свідчить про провідну роль світоглядної функції, яка реалізується у філософських вченнях про відношення людини до природи, суспільства і самої себе. Усталена в наявній соціально-культурній системі філософія акумулює і передає наступним поколінням світоглядний досвід. Вона створює узагальнені образи буття (онтологія), людини (антропологія), діяльності (праксеологія), пізнання (емпістемологія), цінностей (аксіологія) тощо.

Із світоглядною тісно пов'язана методологічна функція філософії, яка реалізується шляхом осмислення й аргументації стратегії втілення світоглядних ідеалів та цінностей. Зароджуючись як узагальнені способи дії, методи узгоджуються з властивостями і закономірностями світу, на перетворення якого спрямована людська діяльність. Необхідність вибору й обґрунтування методів, з'ясування їх співзалежності спричинила існування специфічної царини філософського знання – методології. Вона є системою вихідних принципів

(начал), узагальнених способів (методів) організації і побудови теоретичної і практичної діяльності, а також філософським вченням про цю систему.

З цими традиційними функціями філософії пов'язана ще одна – інтегративно-сміслова: філософія виявляє і обґрунтовує (експлікує) найбільш загальні ідеї, уявлення, форми досвіду, на яких базується та чи та культура або суспільно-історичне життя людей загалом. Це своєю чергою дозволяє філософії реалізувати наступні завдання: а)раціоналізації – переведення в логічну, поняттєву форму чуттєвого досвіду людини; б)систематизації – теоретичного вираження сумарних результатів людського досвіду в усіх його формах; в)духовної орієнтації людини в світі, яка втілюється через розробку теоретичних уявлень про природу світу.

Серед інших функцій філософії слід також увиразнити критично-рефлексивну, або аналітичну (пошук шляхів розв'язання складних філософських питань, формування нового світобачення та критика різного типу помилок і стереотипів); ціннісно-регулятивну, або аксіологічну (розкриття співзалежності мети і шляхів пізнання та дії з гуманістичними ідеалами, вироблення їх соціально-етичної оцінки); проєкційно-прогностичну, або евристичну (філософія звернена не тільки до минулого й сьогодення, але й до майбутнього, має значні конструктивні можливості творчого формування принципово нових ідей); культурно-виховну, або гуманізуючу (філософія відіграє визначальну роль у культурному становленні й розвитку людини; духовний досвід філософії має велике значення в усвідомленні одвічних проблем життя і смерті, добра і зла, сенсу людського буття) та ін.

На жаль, у ХХ ст. людство намагалося уповноважити філософію особливими, не притаманними її природі функціями. Зокрема й ідеологічного нагляду та контролю за наукою і духовним життям суспільства. Саме тому кризовий стан вітчизняної філософії передусім був викликаний жорсткою ідеологічною ревізією адміністративно-бюрократичної системи, а отже, її надмірною політизацією. Звичайно, перелік причин деформації у філософській сфері можна доповнити й розширити, проте важливіше з'ясувати, які тенденції

та напрями реформування філософських дисциплін сьогодні є найефективнішими.

Основна література: 1, 3, 6-7, 9-11, 13-14, 16-20.

Додаткова література: 9, 12, 18, 23, 30.

Питання для самоконтролю:

1. Встановіть зв'язок між головною філософською проблемою і основними типами філософування.

2. Визначте основний зміст фундаментальних методів філософського освоєння світу.

Тема: Докласичні моделі світорозуміння стародавньої і середньовічної філософії

Мета розгляду теми – ознайомлення з основними історичними типами та оригінальними ідеями досучасної філософії й усвідомлення їх ролі в розвитку культури і формуванні сучасного філософського осмислення світу.

Основні поняття: парадигма, брахман, атман, пракриті, нірвана, дао, космоцентризм, логос, атом, ідея, матерія, форма, креаціонізм, деїзм, пантеїзм, аверроїзм, перипатетизм, теоцентризм, теологія, апологетика, патристика, схоластика, універсалії, номіналізм, реалізм, деїзм, ментальність, агіографія, антропоморфізм.

План

1. «Осьовий час» і парадигмальність філософського знання.
2. Зародження докласичних моделей світорозуміння в давньоіндійській, давньокитайській і давньогрецькій філософії.
3. Середньовічні парадигми західноєвропейської і близькосхідної філософії (III-XIII ст.).
4. Генезис і розвиток філософської думки України в контексті світової культури XI-XVII ст.

Методичні рекомендації

1. «Осьовий час» і парадигмальність філософського знання. Розвиток філософських ідей – це органічно одноцілий і логічно послідовний процес, в якому філософські вчення є не лише формально порівнянними, але й посправжньому узалежненими за власним проблемним змістом. Адже філософські побудови створюються і спростовуються, розвиваються і занепадають, а порушені в них питання залишаються проблемами для наступних поколінь.

Становлення проблемного поля філософії, її предметне і методологічне самовизначення відбувалися в період, який визначається як «осьовий час» (К. Ясперс) з епіцентром у середині I-го тисячоліття до н.е. Філософія виникла одночасно (в VI ст.і до н.е.) в межах двох глобальних типів культури, які увиразнюють дві філософські парадигми – східну та західну. Тому розгляд стародавньої філософії варто розпочати з увиразнення змісту поняття парадигми як стійкої протягом визначеного часу сукупності позитивних знань і гносем (знань загалом), які постають для окремої людини єдністю способів, форм, методів, прийомів модифікації пізнання. Парадигма – своєрідний та виразний для всіх пізнавальний першозразок. Для пізнавальних прийомів, процедур і операцій він слугує практичним підтвердженням і теоретичним обґрунтуванням їх функціональної сутності.

Між західною і східною філософськими парадигмами наявна деяка різниця. Зокрема, якщо в західній філософії домінує раціоналістичний підхід в освоєнні світу і людини, то в східній переважають ірраціонально-містичні форми осягнення дійсності. Якщо ментальне підґрунтя західної філософської парадигми становить «предметно-речове» бачення світового універсуму, то для східної парадигми філософування притаманна «розмитість» меж між людиною і природою у співзалежності «людина – світ». Водночас східна парадигма філософування головну увагу звертає на проблему постійного самовдосконалення людини. Крім того, для західної філософії властиве відчуття здивування перед об'єктом, а для східної – відчуття богобійного трепету. Перша прагне до створення метафізики, яка відтворює світ у

категоріях, друга надає перевагу безпосередньому контактові з реальністю. Західна філософія намагається розв'язати проблему протилежності між формою і змістом, одухотвореним і неодухотвореним, душею і тілом, думкою й існуванням, свободою і необхідністю, розумом і матерією. А східна визнає лише полярності, які фігурують у конкретній чуттєвій формі (небо й земля, світло й темрява, чоловіче й жіноче начала, велике й мале тощо) та об'єднані гармонією універсуму.

2. Зародження докласичних моделей світорозуміння в давньоіндійській, давньокитайській і давньогрецькій філософії. Попри наявну різницю між філософськими парадигмами Сходу і Заходу, слід мати на увазі, що філософія на різних історичних етапах свого існування були тісно узалежені одна з одною. Виробляючи розбіжні моделі світорозуміння, східна і західна філософії чинили одна на одну значний вплив. Приміром, вже на ранніх етапах розвитку індійської і грецької філософії прослідковується певна аналогія між деякими ідеями Упанішад і поглядами неоплатонізму александрійської школи, між концепцією nous (ума) в грецькій філософії і розумінням atman (душі) в індійській філософії тощо.

Дослідженню філософської традиції у Стародавній Індії, Стародавньому Китаї і Стародавній Греції присвячена розмаїта навчальна література, в якій ґрунтовно розкрито становлення й розвиток різних типів філософії, процес формування філософських шкіл та поглядів окремих філософів VII ст. до н.е – II ст. н.е. Щоб не заплутатися в багатоманітній проблематиці, слід відразу виокремити спрямування східної і західної філософії та розкрити, як у цих філософських парадигмах розгорталось розуміння світу і людини. Тому рясногранні погляди представників різних філософських шкіл давньоіндійської («ортодоксальних» – веданта, міманса, санх'я, н'я, вайшешика, йога та ін.; «неортодоксальних» – чарвака-локаята, джайнізм, буддизм тощо), давньокитайської (конфуціанство, даосизм, моїзм, легізм і т.ін.) та давньогрецької (мілетська, елейська, школа софістів, а також погляди Демокріта, Сократа, Платона, Аристотеля та їх послідовників) філософії треба

намагатися узагальнити таким чином, щоб показати притаманне їм не лише окреме, особливе, але й загальне. Для цього також можна виокремити певні періоди в розвитку філософського знання в стародавньому світі – зародження (стадія формування), злету (класичний етап) і занепаду (фаза декадансу) філософських ідей. Загалом, надалі доречно так само увиразнювати не тільки різні парадигми, але й доцільні періоди розвитку філософії в ту або ту історичну добу.

3. Середньовічні парадигми західноєвропейської і близькосхідної філософії (III-XIII ст.). Розгляд середньовічних парадигм західноєвропейської і близькосхідної філософії дозволяє виокремити й зрозуміти подібне та відмінне в розвитку філософського знання впродовж III-XIII ст. Отож, опановуючи цим знанням, не завадить виявити ідейні засади августиніанства в добі еллінізму, оскільки ця філософія ґрунтувалася насамперед на поглядах неоплатоніків – Порфирія, Прокла, Ямвлиха та ін. Але всупереч філософським пошукам цих античних філософів середньовічні богослови помістили в осердя нової картини світу Бога і людину як його творіння. Та наперекір намаганням середньовічних схоластів зробити філософію служницею богослов'я, філософія відстояла право на власну думку щодо тлумачення триєдності Бога з позицій реалізму (Ансельм Кентерберійський, Тома Аквінський) і номіналізму (Росцелін, Ж. Буридан) та на підставі розв'язання деяких інших філософських проблем (концептуалізм П. Абеляра, пантеїзм І. Еріугени, логіка Д. Скотта і В. Оккама). Особливу увагу слід звернути на релігійно-філософські погляди Томи з Аквіну, які дотепер залишаються засадничими для філософії неотомізму і сучасного католицизму.

Поряд із західноєвропейською розвивалася й арабомовна середньовічна філософія, найбільш яскравими представниками якої були Аль Кінді, Аль Фарабі, Аль Газалі, Ібн Сіна, Ібн Рушд та інші філософи. Зокрема, Аль Кінді в своїх філософських творах торкався логічних і гносеологічних проблем, котрі він розробляв, коментуючи праці Аристотеля. Велике значення мала запропонована ним схема трьох шаблів пізнання. З погляду філософа, логіка й

математика (перший щабель) через природничі науки (другий щабель) ведуть до розв'язання метафізичних проблем (третій щабель). Філософія – не тільки «знання про все». Це також вчення про такі загальні визначення буття як матерія, форма, місце, рух, час, а також про істинну природу речей. Аль Фарабі був глибоким знавцем Аристотеля та першим філософом арабомовного Сходу, який побудував систему філософських поглядів, котра охоплювала всі сфери дійсності – від «науки про мову» і логіки до математики й фізики та «божественної науки» під якою малася на увазі метафізика. Водночас Аль Газалі критично ставився до поглядів Аль Фарабі, Ібн Сіни та інших філософів, спрямувавши власну думку проти їх учення про вічність, нествореність світу та об'єктивність причинових зв'язків у ньому. Ібн Рушд (Авероес) вважав Бога і природу одвічними: Бог – довічне джерело дійсності, матерія – єдина засада буття, стале джерело можливості. Згідно з його вченням реальними є лише конкретні речі. А універсалії – це тільки найменування речей, які мають реальну підставу, бо в іншому випадку вони були б хибними. Абсолютна істина, за Ібн Рушдом, пізнавана, вона розкривається поступово. Він розмежовував сфери філософії і релігії, відводячи філософії сферу теорії, а релігії – ниву практики. З огляду на це авероїзм жорстоко переслідувався Церквою.

4. Генезис і розвиток філософської думки України в контексті світової культури XI-XVII ст. Висвітлення питання про виникнення і розвиток філософської думки України передбачає її розгляд від часів Київської Русі середини XI ст. по XVII ст. Упродовж цього періоду філософія існувала як сукупність філософських ідей, які були наслідком культурної творчості багатьох поколінь видатних українців.

Основною проблемою філософії цього періоду була людина, сенс її буття, розуміння щастя і шляхів його досягнення, співвідношення Бога й людини, тобто морально-етична проблематика. А ось українська філософія XIV-XVI ст. представлена єресями як особливими віровченнями, гуманістичними напрямками (Ю. Дрогобич, Г. Смотрицький, І. Вишенський та ін.), діяльністю

релігійно-національних братств у Львові, Києві, Вільно, Мінську, Острозі та інших містах.

На базі Київської братської школи та школи Києво-Печерського монастиря виникла Києво-Могилянська академія, у якій уперше в Україні філософія викладалася окремо від теології. Визначними філософами, котрі репрезентували Києво-Могилянську академію, були І. Гізель, Й. Кононович-Горбацький, С. Яворський, Ф. Прокопович, Г. Кониський та ін. Загальною ознакою їх філософських учень було те, що вони значною мірою ґрунтувалися на ідеалістичних, теософських і пантеїстичних засадах. Водночас представникам української філософської традиції було притаманне глибоке розуміння сутності природи, її руху й розвитку, що сприяло піднесенню наукового світорозуміння. Важливим аспектом піднесення філософської думки в Україні також було проникнення європейського раціоналізму.

Основна література: 1, 3-7, 9-13, 15-20.

Додаткова література: 10-11, 14, 42, 50.

Питання для самоконтролю:

1. Розкрийте, як вмотивовували основу світу і його буття філософи античності.
2. Обґрунтуйте різницю і відтініть основні риси головних моделей світорозуміння античної і середньовічної філософії.

Тема: Натурфілософські моделі світорозуміння в філософії

Відродження і Нового часу (XIV-XVII ст.)

Мета розгляду теми – засвоєння провідних ідей філософських учень Відродження і Нового часу та їх впливу на розвиток філософії і науки XIX-XX ст.

Основні поняття: пантеїзм, ренесансний гуманізм, натурфілософія, наукова революція, емпіризм, раціоналізм, сенсуалізм, скептицизм,

агностицизм, метафізика, механіцизм, діалектика, натуралізм, макрокосм, мікркосм, філософія серця.

План

1. Гуманізм, неоплатонізм і натурфілософія західноєвропейського Ренесансу.

2. Наукова революція кінця XVI – початку XVII ст. і формування філософії Нового часу.

3. Емпіризм і раціоналізм у філософії Нового часу.

4. Механіцизм як засада натурфілософської моделі світорозуміння в філософії Нового часу.

Методичні рекомендації

1. Гуманізм, неоплатонізм і натурфілософія західноєвропейського Ренесансу. Розгляд філософії західноєвропейського Ренесансу передбачає не тільки виокремлення гуманізму, неоплатонізму і натурфілософії як трьох основних етапів розгортання філософських ідей цієї доби (XIV-XVI ст.), але й розлогу характеристику кожного з них. Наприклад, представники раннього Ренесансу (Данте, Ф. Петрарка, К. Салютаті) ставили в осердя світобудови людину, наголошуючи, що сама вона – творець і посередник усього розумного та доцільного. Водночас у неоплатоніків – Миколи Кузанського, П. делла Мірандоли, М. Фічіно – головною ідеєю був пантеїзм, завдяки якому людина також поставала Богом, однак не в абсолютному, а в обмеженому розмінні. Зокрема, Кузанець вважав, що людина – не лише частина цілого, але й сама є чимось одноцілим, індивідуальним, невичерпним. А ось натурфілософія М. Коперника, Г. Галілея, Д. Бруно ґрунтувалася на матеріалістичних ідеях геліоцентризму, нескінченності та пізнаваності Всесвіту. Приміром, Д. Бруно вважав, що пізнання починається з чуттєвого сприйняття, на підставі якого утворюються уявлення, здоровий глузд і розум. А його пантеїстична філософія природи завершувала розвиток ренесансного осмислення буття.

2. Наукова революція кінця XVI – початку XVII ст. і формування філософії Нового часу. Вивчаючи філософський дискурс новочасної доби, треба повсякчас мати на увазі, що його специфіку визначали перша наукова революція кінця XVI – початку XVII ст. і формування буржуазного громадянського суспільства. Крім того, перехід від аграрного типу суспільства до індустріального і великі географічні відкриття призвели в XVI-XVII ст. до кардинальних змін ментального простору західноєвропейської культури. Як наслідок наукової революції виникло теоретичне, математизоване, експериментальне природознавство. Початок революційних перетворень в європейській науці поклала робота М. Коперника «Про обертання небесних сфер» (1546 р.). Але засновником наукової революції Нового часу по праву вважається Г. Галілей. А ось публікація І. Ньютоном роботи «Математичні начала натуральної філософії» (1687 р.) зумовила формування парадигми класичної науки і знаменувала кінець революційних змін.

У новочасному філософському дискурсі не лише істотно оновилися античні та середньовічні світоглядні й гносеологічні настанови, як це трапилося з філософським мисленням Ренесансу. Наукова революція кінця XVI – початку XVII ст. спричинила такі докорінні якісні зміни і трансформації, які призвели до формування науки в її сучасній формі. Кристалізація і подальший розвиток філософії і науки відбувалися на підставі конструювання нових ідеальних типів філософування і наукових досліджень. Головними ідеальними типами філософування Нового часу є емпіризм і раціоналізм. Саме вони виявилися вихідними інтегральними моделями пізнання світу та генерування ідей, поглядів, оцінок, переконань не тільки філософів і науковців новочасної доби, але й наступних поколінь.

Немов зачаровані власним емпіріоцентризмом та раціоцентризмом, філософи і вчені визначалися в своїх ставленнях до природи з огляду на розв'язання питання про те, чи спроможне наше мислення пізнати дійсний світ, відобразити його таким, яким він є насправді. Від даних на це питання відповідей залежав не тільки духовний світ кожного філософа або науковця, але й вибудована ним натурфілософська система знання, яка переважно

ототожнювалася з природничими науками. Така система побудованого за допомогою дедукції спекулятивного знання була покликана «раціонально осягнути цілісність природи та її першооснови, осмислити природу як загальне, граничне поняття, яке задає принципову схему розуміння і пояснення окремих речей, як регулятивну ідею, що дозволяє зрозуміти все суще і всі предмети в їх єдності та в різних формах, побудувати раціонально-наукову картину світу, заповнивши дані природознавства і виявивши внутрішні принципи взаємозв'язку й детермінації речей, розкрити різні рівні природи як цілого – від неорганічної природи до життя і життя людини [Огурцов А.П. *Натурфилософия* / А.П. Огурцов // *Новая философская энциклопедия [Электронный ресурс]: Электрон. библиот. ИФ РАН. Режим доступа: <https://iphlib.ru/greenstone3/library/collection/newphilenc/document/HASH012ba5df fa187f9f17e1772b>]*].

3. Емпіризм і раціоналізм у філософії Нового часу. Розглядаючи філософські ідеї новочасної доби, треба повсякчас мати на увазі, що специфіку їх формування й розвитку визначали наукова революція XVI-XVII ст. та формування буржуазного громадянського суспільства. Крім того, кристалізація філософії Нового часу відбувалося в реаліях формування не тільки емпіризму і раціоналізму, але й розгортання матеріалізму та ідеалізму, об'єктивізму (натуралізму) і суб'єктивізму, монізму й дуалізму, діалектичного та механістичного поглядів на світ тощо. Проте саме емпіризм і раціоналізм виявилися вихідними напрямками генерування філософських поглядів цього періоду.

Представники емпіризму – Ф. Бекон, Т. Гоббс, Д. Локк та ін. – стверджували, що всі знання виникають із досвіду і спостережень. Тому метою пізнання, за Беконом, є не споглядання природи (стародавня філософія) або осягнення Бога (середньовічна філософія), а одержання й примноження користі, вигоди людству. Людина – володар природи, її знання – це сила, а наука – засіб, а не безпідставна мета. Отже, наука має орієнтуватися на пошук істини не в книгах, а в полі, майстерні, кузні, тобто, в «практиці» як безпосередньому

спостереженні та вивченні природи. Водночас Д. Берклі й Д. Г'юм, заперечуючи об'єктивне існування речей, наполягали на чуттєвому обмеженні й недосконалості людського пізнання.

Раціоналісти – Р. Декарт, Б. Спіноза, Г. Лейбніц та ін., – навпаки, відстоювали раціональні засади науки, вважаючи головним джерелом знання ідеї як думки і поняття, які, з погляду Декарта, є вродженими здібностями людини. Припускаючи, що людина з народження має лише деякі вроджені принципи (інстинкти), Г. Лейбніц розглядав чуттєве пізнання як нижчу сходинку раціонального осягнення світу. Розум, уважав він, відкриває суттєве, необхідне, а відчуття – випадкове, емпіричне. Тому й істини бувають різними: емпіричні – істини факту; розумові – істини теорії. До істин розуму належать, зокрема, головні сентенції математики і логіки. Але відповіді на питання, яким чином виникає істинне знання про дійсність та що гарантує істину, новочасний раціоналізм не спромігся.

4. Механіцизм як засада натурфілософської моделі світорозуміння в філософії Нового часу. Як ідеальні типи філософування і наукових досліджень емпіризм і раціоналізм виявилися обмеженими гносеологічними настановами натурфілософського дискурсу Нового часу. Однак запропоновані їх представниками пізнавальні й логічні конструкції розгортання думки мали неоціненне значення для розуміння мислення, його визволення від схоластичних атрибутів і подальшого розвитку на засадах діалектичного способу освоєння світу. Крім того, емпіризм і раціоналізм були не останніми ідеальними типами, породженими новочасною думкою, спрямованою на «велике відновлення наук» (Ф. Бекон). Вони виявилися тісно узалежненими з іншими не менш значущими для поступу науки інтегральними моделями філософування і наукових досліджень – матеріалізмом та ідеалізмом, агностицизмом та ірраціоналізмом, натуралізмом та об'єктивізмом, детермінізмом та механіцизмом, аналітизмом та реалізмом тощо.

Натурфілософія XVII-XVIII ст. звільнила новочасний світогляд від релігійних уявлень Середньовіччя. Засадничим для цього процесу було

переконання в самодостатності природи, в якій діють об'єктивні закони. Утвердженню натуралізму, який вважав природу універсальним принципом усього суцього, сприяли дві нетрадиційні теологічні концепції – пантеїзм і деїзм. Перший розчиняв Бога в природі й підвищував цим її статус аж до небокраїв та привертав увагу до необхідності досконалого вивчення. Щодо деїзму, то в ньому вплив Бога на природу зводився лише до акту творіння, а подальше її існування здійснювалося за власними об'єктивними законами.

Використання в філософії Нового часу деїстичної, дуалістичної і пантеїстичної пояснювальної схематики світу призводили до виникнення нових форм матеріалізму в його неминущому протистоянні з ідеалізмом. Ці супряжні течії існували в філософії й раніше, але з XVII ст. вони набули чіткої визначеності завдяки поняттю субстанції. Матеріалісти (Ф. Бекон, Т. Гоббс, Д. Локк, Дж. Толанд, П. Гассенді) вважали субстанцією матерію, природу, ідеалісти (Дж. Берклі, Д. Г'юм, Г. Лейбніц) – Бога, душу тощо. Перетворивши світ на самостійний об'єкт, класична наука поступово опинилася в тенетах більш реалістичного порівняно з ідеалізмом матеріалізму, який під впливом розвитку механіки набув механістичних рис. Таке «механістичне пояснення явищ природи репрезентувало не тільки історично, але й логічно першу гносеологічну модель наукового дослідження» [Ойзерман Т.И. *Философия эпохи ранних буржуазных революций* / Т.И. Ойзерман, В.М. Богуславский, Н.В. Мотрошилова, Э.Ю. Соловьев (ред.). – М.: Наука, 1983. – С.55].

Отже, пізнавальні настанови класичної науки XVII-XVIII ст. сприяли формуванню механістичного стилю наукового мислення. Завдяки працям Г. Галілея, І. Ньютона, Г. Гюйгенса, Й. Кеплера механіка постала найбільш розвиненою наукою. Мало того, як своєрідний доктринальний синтез класичного природознавства ньютонівська механіка була обрана за інтегральну модель картини світу. Змодельована на підставі механіцизму дискретна картина реальності поставала вибудованою з атомів і корпускул матерією як речовинною субстанцією. Розгорталася вона в абсолютному (не пов'язаному з рухом матеріальних тіл) просторі й часі: тривимірний постійний простір мислився незалежним від матерії, а час – від матерії і простору. Рух тлумачився

як просторове механічне переміщення тіл, а його закони вважалися фундаментальними законами світобудови. Як наслідок, усі механічні процеси визначалися законами механіки і підпорядковувалися принципу детермінізму: випадковість з такої картини світу повністю вилучалася. Отже, вбачаючи в механіці взірць науки та абсолютизуючи універсальність механічної картини світу, вчені намагалися перенести її теоретичні схеми і поняття в різні галузі наукового знання. Але згодом стало зрозуміло, що використання поняттєвих засобів механіки в науках про людину було непродуктивним, оскільки значно спрощувало природу об'єктів пізнання суспільних наук. Простір ефективного застосування поняттєвого апарату механіки виявився дуже обмеженим. Проте розкрилося це і стало безсумнівним лише в науці другої половини XIX ст.

Основна література: 1, 3, 6-7, 9-13, 15-20.

Додаткова література: 2, 19, 21, 33, 38.

Питання для самоконтролю:

1. Поясніть, чому саме емпіризм і раціоналізм виявилися вихідними напрямками генерування філософських поглядів у філософії Нового часу.
2. Увиразніть особливості натурфілософії XVII-XVIII ст.

Тема: Класичні моделі світорозуміння в філософії XVIII-XX ст.

Мета розгляду теми – осягнення провідних ідей класичних концепцій ідеалізму і матеріалізму у філософії XVIII-XIX ст. та їх значення для розвитку духовності людства.

Основні поняття: апіоризм, антиномія, агностицизм, метафізика, діалектика, відчуження, практика, верифікація, фальсифікація, конвенціоналізм, сцієнтизм, антисцієнтизм, філософський плюралізм, логоцентризм, макрокосм, мікркосм, філософія серця.

План

1. Класичні концепції ідеалізму в німецькій філософії XVIII-XIX ст.
2. Класичні концепції матеріалізму в німецькій філософії XVIII-XIX ст.

3. Відмова від глобальних моделей світорозуміння в філософії ХХ ст.
4. Українська філософія в царині класичного філософського дискурсу.

Методичні рекомендації

1. Класичні концепції ідеалізму в німецькій філософії XVIII-XIX ст.

Класичний період поступу новочасної філософії увиразнює розвиток фундаментальних концепцій ідеалізму і матеріалізму в німецькій філософії XVIII-XIX ст. Тоді як для родоначальника цієї філософії І. Канта ще був припустимим певний компроміс між ідеалізмом та матеріалізмом, Й. Фіхте, Ф. Шеллінг, Г. Гегель відверто відстоювали розбіжні, але водночас і показові позиції ідеалізму. А Л. Фейєрбах, К. Маркс та Ф. Енгельс – різні взірцеві концепції матеріалізму. Тому освоєння студентами філософської спадщини представників німецької класичної філософії має стати своєрідним «філософським камертоном» їх сприймання, розуміння і ставлення до новітніх філософських ідей.

Далі варто звернути увагу на матеріалістичні тенденції в філософії І. Канта, які виявилися у його визнанні існування об'єктивної реальності, речей поза нами. Одночасно філософ уважав, що існують непізнанні «речі в собі», незалежні від суб'єкта, що їх пізнає. Отож, агностицизм призвів І. Канта до ідеалізму, який постав у його філософії в формі апріоризму як вчення про те, що домінанти, принципи будь-якого знання є додосвідними, апріорними формами розуму.

Й. Фіхте намагався подолати непізнанність кантівської «речі в собі» на підставі проголошення тотожності суб'єкта й об'єкта. Його філософія – це суб'єктивний ідеалізм, який виводить і пояснює все з діяльності «Я» як творчої першооснови. Долаючи цю тотальність фіхтевського «Я», Ф. Шеллінг проголосив природу розумом (пантеїзм), який застиг у власному бутті. Отже, реальність – це буття розуму. В її творенні він поступово піднімається від несвідомого життя до життя свідомого (в людині).

Вихідним принципом гегелівської філософії виявилася тотожність мислення і буття. «Сутність проявляється, явище суттєве», – проголосив філософ, долаючи кантівський агностицизм. Г. Гегель стверджував, що категорії – об'єктивні форми дійсності, узасадничені абсолютною ідеєю (світовим духом). Як активна, діяльна підвалина вона надала імпульсу й зумовила виникнення і розвиток світу. Діяльність абсолютної ідеї полягає в мисленні. Мета – в самопізнанні, в якому абсолютна ідея проходить три етапи: перебування у власному лоні, в стихії чистого мислення (логіка, в якій абсолютна ідея розгортає свій зміст у системі категорій і законів діалектики); розвиток ідеї в формі іншобуття – явищ природи (розвивається не природа, а лише категорії); розвиток ідеї в мисленні та в історії людства (історія духу) і, нарешті, її повернення до самої себе. Отож, учення Г. Гегеля про розвиток – осердя його ідеалістичної діалектики, яка ґрунтується на відкритих філософом основних законах (тотожності протилежностей, переходу кількісних змін в якісні, заперечення заперечення) і принципах мислення (збігу начала й принципу, сходження від абстрактного до конкретного, єдності логічного й історичного тощо). Водночас гегелівській філософії була притаманна суперечність між системою і методом: тоді як система заперечувала розвиток у природі, діалектичний метод передбачав постійну зміну одних понять іншими, їх взаємодію і рух від простого до складного. Крім того, суспільний розвиток Г. Гегель бачив лише в минулому і вважав, що історія суспільства завершиться конституційною пруською монархією. А верхівкою всієї історії філософії він оголосив власну систему об'єктивного ідеалізму.

2. Класичні концепції матеріалізму в німецькій філософії XVIII-XIX ст. Критично ставлячись до філософських поглядів попередників, Л. Фейєрбах проголосив антропологічний підхід у філософії: за засаду свого вчення він обрав живу людину. Фейєрбах відкинув ідеалістичне вчення про первинність мислення щодо буття і обґрунтував думку про свідомість людини як особливу властивість мозку й те, що вона вторинна стосовно матерії. Проте, заперечуючи спроможність ідеалізму, філософ не зрозумів важливості діалектики як

універсального методу пізнання дійсності. Негативний аспект фейєрбахівського антропологічного матеріалізму полягав і в тому, що людина тлумачилася переважно як фізіологічна, біологічна, а не як суспільна й духовна істота.

К. Маркс і Ф. Енгельс заклали підвалини діалектико-матеріалістичної філософії, яка адсорбувала конститутивні досягнення попередньої філософської думки. Водночас створена ними філософська теорія істотно відрізнялася від усіх попередніх учень насамперед політико-економічною і науково-соціальною спрямованістю. Але, як і Г. Гегель, фундатори марксизму вважали підставою діалектики систему філософських категорій та принципів: єдності й боротьби протилежностей, переходу кількісних змін в якісні, заперечення заперечення. Розвиток природи, суспільства, мислення визначений, з їх погляду, діалектичною суперечністю. Єдність буття і мислення означає, що людське мислення та об'єктивний світ підпорядковані однаковим законам, тому вони не можуть суперечити одне одному. Але ця єдність не є тотожністю: якщо найбільш загальні зв'язки і розвиток дійсності існують поза та незалежно від свідомості людини, то зв'язки й розвиток мислення (як відображення об'єктивних зв'язків і розвитку) підпорядковуються власним специфічним гносеологічним та логічним принципам. Як вважав Ф. Енгельс, свідомість – ніщо інше як продукт діяльності людського мозку. Сама ж людина є продуктом природи, а тому закони мислення і закони природи узгоджуються між собою (так звана «суб'єктивна» й «об'єктивна» діалектика). До того ж діалектика для Ф. Енгельса виконувала роль не лише науки про мислення, але й науки про загальні закони руху й розвитку природи і суспільства. А розроблене К. Марксом матеріалістичне розуміння історії проголошувало революційний перехід до «царства свободи».

Отже, в марксистській філософії послідовно поширювався матеріалізм на пізнання суспільства, його історії, обґрунтовувалася думка, що в розвитку суспільства визначальними чинниками є не духовна діяльність, не свідомість людей, а матеріальні умови їх життя, матеріальне виробництво й економічні стосунки, які складаються на цьому підґрунті. Одночасно запроваджувалася ідея суспільно-історичної практики як головної, фундаментальної засади

відношення людини до світу. Людина змушена постійно і безперервно створювати собі можливості для життєзабезпечення, а відтак опредметнювати саму себе, практично реалізовувати власні потенції в предметному світі. Виробляючи предмети, реалізуючи в предметному середовищі власну сутність, людина zarazом змінює себе, а тому немає людської практики без саморозвитку людини. Ці та інші філософські ідеї були тісно пов'язані з економічним і соціально-політичним ученням марксизму й відіграли значну роль у розвитку філософії ХХ ст.

3. Відмова від глобальних моделей світорозуміння в філософії ХХ ст. У певні періоди ХХ ст. у розвитку філософії домінували ті або ті провідні філософські напрями, насамперед марксизм, позитивізм, екзистенціалізм, неотомізм «критичний раціоналізм», філософська герменевтика тощо. Зокрема, представники неотомізму – Ж. Марітен, Е. Жильсон, Ю. Бохенський, В. Стеєнберген, Е. Тір та ін. – убачали головну мету в філософському обґрунтуванні християнського віровчення. Обравши за вищу реальність «чисте буття» як духовну, божественну першооснову, неотомісти проголосили Бога першопричиною буття і першозасновником філософських категорій. Світ у цьому вченні також постав як ієрархічна, розділена на рівні система. На нижчому, самому недосконалому щаблі перебуває пасивна матерія (природа), а на вищому – активний надлюдський дух (абсолютна свідомість), який і створює все існуюче. Натомість у сучасній релігійній філософії все більше уваги надається людині. Одночасно релігійні варіанти екзистенціалізму, антропологічна концепція П. Тейяра де Шардена були звернені не тільки до моральних засад суспільного життя, загальнолюдських цінностей, але й до концептуального осягнення світу людського буття з позицій сучасної науки.

Водночас позитивісти щонайбільше уваги присвятили науці та її ролі в суспільному житті. З погляду позитивістів О. Конта, Д. Міля (засновників позитивізму), Е. Маха, Р. Авенаріуса (представників емпіріокритицизму), Л. Вітгенштайна, Р. Карнапа, Б. Рассела (виразників неопозитивізму) наука сама собі філософія і тому слід обмежитися власне науковим знанням. Наука

має справу тільки з явищами, досвідом, відчуттями й не може претендувати на вихід за їх межі, в непізнанну сутність речей. Тому Л. Вітгенштайн звинуватив махістів у захопленні забороненою метафізикою і проголосив, що головне завдання філософії – не вироблення теорії і навіть не вирішення світоглядних та методологічних проблем, а діяльність, яка полягає в логічному розгляді мови науки і її очищенні від будь-якої метафізики. Отож, предметом дослідження неопозитивізму виявився розгляд мови науки, тлумачення текстів, їх пояснення.

Неопозитивізм мав різні форми: логічного і семантичного позитивізму, постпозитивізму тощо. Але сутність їх одна – абсолютизація суб'єктивних аспектів пізнання, ігнорування його об'єктивних чинників, перебільшення значення природничих наук та надзвичайна формалізація гносеологічних проблем. Проте здобутками неопозитивістів є їх значний внесок у розвиток логіки, математики, емпіричної соціології, семантики – насамперед у з'ясування смислу наукових термінів, положень, знаків, законів, їх адекватності тим об'єктам, для відображення яких вони створені.

Філософські ідеї позитивізму критично переосмислені в марксистській філософії ХХ ст. і неомарксизмі (Л. Альтюссер, Г. дела Вольпе), аналітичній філософії (М. Дамміт, Д.-Л. Остін, Д. Райл, Р. Сірл, В. Квайн), «критичному раціоналізмі» (К. Поппер, П. Альберт, Б. Мегі), філософській герменевтиці (Г.-Г. Гадамер, П. Рікер) та інших філософських напрямках. Зокрема, в «критичному раціоналізмі» мала місце найбільш істотна зміна запропонованої неопозитивістами проблематики філософських досліджень: якщо неопозитивізм головну увагу акцентував на структурі наукового пізнання, то представники «критичного раціоналізму» досліджували зростання, розвиток знання. З огляду на це представники історичної школи філософії науки (Т. Кун, І. Лакатос, П. Фейєрабенд, С. Тулмін та ін.) вимушені були звернутися до вивчення історії виникнення, розвитку й зміни наукових ідей і теорій та будувати різні моделі цього розвитку, розглядаючи їх як окремі випадки загальних еволюційних змін, які відбуваються в світі.

Філософські ідеї герменевтики завжди були далеко від спроб глобального моделювання світорозуміння. Надаючи неабиякої ваги мові в житті людини, філософська герменевтика виробила спосіб філософування, центром якого є інтерпретація, розуміння текстів. Г-Г. Гадамер вважав марними спроби вбачати сенс тексту в свідомості його творця (бо в «раціоналізованому» тексті об'єктивуються також і неусвідомлені автором ірраціональні ідеї). Розуміння досягається шляхом забезпечення злиття горизонтів тексту і людини за допомогою «герменевтичного кола»: суб'єкт повинен зрозуміти те, усередині чого він із самого початку перебуває. Отже, в герменевтиці головне – це пізнати суть справи. Тому для П. Рікера мета герменевтики – не лише вирішення конфліктів інтерпретації, але й досягнення розуміння самих себе. Самість (self) – центр праць П. Рікера – не можна зрозуміти шляхом раціонального споглядання в якійсь його формі, а лише непрямим (обхідним) шляхом – через витвори культури, зокрема твори мистецтва.

4. Українська філософія в царині класичного філософського дискурсу. З класичною філософською традицією виявилася тісно узалежненою і філософська думка в Україні, яка протягом XVIII-XX ст. розгорталася в царині класичного та посткласичного філософського дискурсу. Зокрема, Г. Сковорода створив власну практичну філософію, основним предметом уваги якої було вивчення людини. Пантеїзм філософа передбачав: кожна людина має в собі Бога, який не існує поза людиною. Практична спрямованість філософії Сковороди зумовлювала розв'язання низки релігійних і моральних проблем антитетичним методом, тобто шляхом пошуку і протиставлення антитез. Світ ґрунтується на протилежностях: життя – смерть, світло – тінь, безглуздя – мудрість, плач – сміх, безчестя – слава, лютість – милість, початок – кінець тощо, які «мандрівний філософ» розгортав мовою образів, символів, метафор. Усе в світі рухається між протилежностями в колі, початком якого є відпадання від Бога, а кінцем – повернення до нього. Водночас провідними в філософії Сковороди виявилися вчення про людину і самопізнання як дійсний шлях до Бога й до щастя; концепція трьох світів, які утворюють усе існуюче, та думка

про їх подвійну природу; «філософія серця» як осердя духовного життя людини і самопізнання; етичний ідеал «нерівної рівності» та ідея «сродної праці».

Українська філософія XIX – початку XX ст. репрезентована філософськими творами О. Новицького, С. Гогоцького, П. Юркевича, М. Драгоманова, І. Франка та інших мислителів, для яких притаманне глибоке розуміння проблем філософії, соціології, історичного процесу, соціально-політичної і національної проблематики. Зокрема, філософський світогляд І. Франка був узасадничений на матеріалізмі та переконанні в тому, що об'єктивна дійсність є визначальною щодо свідомості. Отож, остання – наслідок поступового і складного розвитку матерії, вершиною якого є людина з її духовністю. В теорії пізнання філософ віддавав перевагу її чуттєвому етапу, хоча і вважав, що відчуття не дають належного знання. Його повнота досягається лише «критичним» розумом, який спирається на глибоке вивчення і порівняння фактів.

Основна література: 1, 3-13, 15-20.

Додаткова література: 5, 7-8, 12-13, 17, 32, 38-39.

Питання для самоконтролю:

1. Вмотивуйте, чому філософи XX ст. відмовилися від побудови глобальних проектів світорозуміння.
2. Виокремте діалектичні ідеї в концепціях ідеалізму і матеріалізму в німецькій філософії XVIII-XIX ст.

Тема: Нові теми філософування в некласичній філософії XIX-XX ст.

Мета розгляду теми – освоєння нових ідей некласичних учень новітньої філософії як теоретичного підґрунтя функціонування і розвитку духовності XXI ст.

Основні поняття: раціоналізм, ірраціоналізм, нігілізм, екзистенція, свобода, екзистенціалізм, сцієнтизм, антисцієнтизм, філософський плюралізм, деконструкція, інтерсуб'єктивність, логоцентризм.

План

1. Філософія життя. Ірраціоналізм і нігілізм у філософії XIX – початку XX ст.
2. Екзистенція і свобода як смисложиттєві конструкції філософії екзистенціалізму.
3. Спроба оновлення філософського дискурсу кінця XX ст. у філософії постмодернізму.
4. Українська філософія в царині некласичного філософського дискурсу XX – початку XXI ст.

Методичні рекомендації

1. Філософія життя. Ірраціоналізм і нігілізм у філософії XIX – початку XX ст. У XIX ст. всупереч раціоналізму з'явилися ірраціональні філософські концепції, в яких декларувалася обмеженість або загалом заперечувалася спроможність розуму щодо пізнання світу і проголошувалася алогічна, ірраціональна природа самого буття. Поняття ірраціоналізму об'єднує різні філософські концепції та напрями в філософії, які абсолютизують ті або ті позараціональні аспекти духовного життя людини: волю (волюнтаризм), безпосереднє споглядання, інтуїцію (інтуїтивізм), містичне «освянення» (містицизм), «безсвідоме» (психоаналіз) тощо. Так само ірраціональними є розбіжні релігійні та релігійно-філософські вчення, хоча для обґрунтування власних засад вони також використовують форми раціонального мислення.

Виникнувши як альтернатива новочасному раціоналізму загалом і гегелівському панлогізму зокрема, ірраціоналізм з його приниженням або запереченням раціонального пізнання відрізнявся від агностицизму, який утверджував принципову неможливість об'єктивного пізнання світу. Такими були ірраціональна «філософія почуття і віри» Г. Якобі, «філософія одкровення» пізнього Ф. Шеллінга, волюнтаристські концепції А. Шопенгауера і Ф. Ніцше, «філософія безсвідомого» Е. фон Гартмана, психоаналіз З. Фрейда та ін. Ірраціоналізм притаманний і таким течіям, як «філософія життя»

(В. Дільтей, А. Бергсон), екзистенціалізм (М. Гайдеггер), деяким різновидам неопозитивізму та постмодернізму.

Наприклад, обираючи за основу світу абсолютну волю, А. Шопенгауер стверджував, що сам світ існує тільки для суб'єкта як його уявлення, тобто як предмет свідомості. «Світ як уявлення» упорядкований і систематизований розсудком суб'єкта. Але такий світ є тільки суб'єктивно наявним. Тому принципово неможливо провести межу між сновидінням і реальністю, а отже, й перейти від ілюзорного до реального світу шляхом звичайного пізнання.

Філософія життя Ф. Ніцше ґрунтувалася на поняттях «становлення» і «воля до влади». Життя філософ уважав постійним становленням, борінням, процесом, а не предметом або субстанцією. Як таке, воно проявляється як конкретна «воля до влади», під якою малася на увазі рушійна сила різних процесів – боротьба за виживання, утвердження власного «Я», самоствердження тощо. Водночас перехід від неорганічного до органічного світу й далі до світу людини відбувається, за Ніцше, шляхом занепаду, а не прогресу. Здійснивши переоцінку головних християнських (любові до ближнього, співчуття) і моральних (добра, справедливості) цінностей, філософ заперечував їх абсолютну природу. «Бог – помер», – проголосив Ніцше, маючи на увазі втрату життєвості тими цінностями, які сповідував християнський світ. Нігілізм філософа увиразнював занепад і виродження волі до влади, яка перестає стверджувати життя і цінності творіння.

Важливим досягненням психоаналізу З. Фрейда виявилось відкриття та ґрунтовне вивчення позасвідомого в його різних проявах. На думку засновника психоаналізу, треба лише правильно оцінити роль безсвідомого. Але зламавши культ свідомості, Фрейд перебільшив значення власне безсвідомого, яке він зводив передусім до сексуальних потягів. Та незважаючи на це, з часу виникнення психоаналізу розпочалася нова доба в розумінні людини з огляду на динамічну напругу між притаманними їй біологічними і соціальними чинниками.

2. Екзистенція і свобода як смисложиттєві конструкції філософії екзистенціалізму. Зовсім в іншому спрямуванні розгорталася дослідження екзистенційної філософії ХХ ст. (М. Гайдегер, Ж.-П. Сартр, К. Ясперс, А. Кам'ю, Г. Марсель, М. Бубер, С. де Бовуар, Н. Абаньяно та ін.), Екзистенціалізм не намагається вибудувувати нові глобальні філософські конструкції. В осерді уваги філософів-екзистенціалістів перебували питання індивідуального існування людини: вина і відповідальність, рішення і вибір, ставлення людини до власного покликання і до смерті. Завдяки цьому екзистенційна філософія зробила відчутний внесок у вивчення людини, її життя, проблем духовного світу. Не менш значущими для подальшого розвитку філософії виявилися і запропоновані в екзистенційній філософії визначення змісту цілої низки понять, зокрема таких, як «існування», «свобода», «сенс життя» тощо. Фундаментальним, визначальним поняттям екзистенційної філософії є категорія «екзистенція» як переживання суб'єктом власного буття. Цей термін не піддається пізнанню жодними науковими або позанауковими методами. Воно означає одне: випробовувати почуття, ставати, бути ізольованим, бути суб'єктивним, бути вічно стурбованим самим собою. Отже, як стрижневе поняття екзистенціалізму «екзистенція» ототожнюється із суб'єктивними переживаннями людини і видається за первинне начало, яке дає підставу констатувати, що це філософське вчення належить до суб'єктивно-ідеалістичного напрямку у філософії.

Багато уваги філософи-екзистенціалісти приділяли і проблемі свободи. В їх тлумаченні власне «екзистенція», існування людини ототожнюється з її свободою, однак свобода визначалася як особистісний вибір людини. З погляду Ж.-П. Сартра, «бути вільною» для людини означає самовизначення до її власних бажань. Дійсна свобода відкривається для людини тоді, коли вона перебуває у пошуку, в турботі, тривозі, щодо її відсутності. Як пояснював К. Ясперс, свобода людини – це не є її свавілля. Вона обмежена і гарантується законом. Тому «свобода може бути завойована лише в тому випадку, якщо влада долається правом, свобода бореться за владу, яка слугує праву, своїй меті вона досягає у правовій державі. Закони мають однакову силу для всіх. Зміна

законів здійснюється лише правовим шляхом» [К. Ясперс. *Смысл и назначение истории*. – М.: Прогресс, 1991. – С.175].

У філософії екзистенціалізму питання про сенс життя вирішувалося однозначно: життя людини – це «буття для смерті» (Ж.-П. Сартр), тому і життя, і смерть – абсурдні. Абсурдно не тільки те, що ми народилися, але й те, що ми живемо. «Рух людини до смерті – основний сенс людського буття» [Хайдеггер *М. Время и бытие*. – М.: Прогресс, 1993. – С.337].

3. Спроба оновлення філософського дискурсу кінця ХХ ст. у філософії постмодернізму. Нові теми філософування в філософії ХХ-ХХІ ст. пов'язані не тільки з боротьбою між речниками ірраціоналізму і наукової раціональності. Ціла низка філософських напрямів, які з'явилися в ХХ ст., пропонували власні проекти перебудови філософії. Наприклад, стрижневі ідеї екзистенційної філософії мали значний вплив на розвиток соціальної філософії Франкфуртської школи (В. Бен'ямін, М. Горкгаймер, Т. Адорно, Е. Блох, Ю. Габермас), філософської антропології (А. Гелен, Г. Плеснер, М. Абеле, С. Роджерс), феноменології (М. Шелер, Ф. Brentano, Р. Інгарден), структуралізму (К. Леві-Строс, Ж. Лакан, Ж. Піаже, М. Фуко), неомарксизму (у його різних спрямуваннях: екзистенційного марксизму – Ж.-П. Сартр, М. Мерло-Понті, В. Лефевр; фрейдомарксизму – В. Райх, Г. Маркузе, Е. Фромм; Франкфуртської школи – В. Бен'ямін, А. Шмідт, О. Негт, Ю. Габермас) та інших напрямів у філософії ХХ ст.

Найбільш радикальні спроби оновити філософський дискурс в останній чверті ХХ ст. намагалися здійснити представники філософії постмодернізму. М. Фуко, Ж. Дерріда, Ж.-Ф. Ліотар, Ж. Бодрійяр, Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі та ін. відомі філософи-постмодерністи проголосили необхідність зламу старого буття не тільки філософії, але й традиційних цінностей, закостенілого мислення і догматизму. Філософський постмодернізм сповістив про звільнення особистості від обмежень попередньої епохи, але одночасно породив нові, більш складні та суперечливі проблеми. Зокрема, всупереч діалектиці з її дуальністю буття був запропонований плюралізм у пізнанні людини й світу.

Тому філософи постмодернізму прагнули реалізувати синергетичний підхід і здійснити перехід до нової системи координат культури мислення. Засобом цього виявився «тотальний критицизм» та «контрфілософський дискурс». Але розуміння філософії як тексту або акту мовлення призвело постмодерністів до переконання в тому, що філософія і її мова не можуть бути адекватною репрезентацією та результатом канонічних угод. Дослідження «того, що зроблено» й пов'язаних з цим ілюзій, поставило в центр постмодерністської проблематики осмислення того, «як це зроблено». Одночасно виникли проблеми, пов'язані з поясненням ролі знаку, символу, мови і структуропродукуючої діяльності. Отож, постмодернізм виявився претензійною гонитвою за зміною філософських парадигм у кінці ХХ ст., зумовленою глибокою і багатогранною критикою притаманних попередній західноєвропейській філософській традиції панлогізму, раціоналізму, об'єктивізму та історизму.

4. Українська філософія в царині некласичного філософського дискурсу ХХ – початку ХХІ ст. На початку ХХ ст. в Україні поширювалися ідеї західноєвропейської філософії – насамперед неокантіанства і феноменології. Оригінальні ідеї, котрі істотно вплинули на стан філософської думки в Україні, розвивали В. Зеньковський, Г. Флоровський, Л. Шестов, О. Гіляров та інші філософи. Наприклад, ґрунтовне дослідження О. Гілярова «Источники и софисты. Платон как исторический свидетель» донині вважається найбільш ґрунтовною розвідкою на цю тему в світовій філософії.

Всесвітнього значення також набули соціально-політичні й філософські ідеї В. Вернадського, В. Липинського, Ю. Липи, Д. Донцова та інших учених. Зокрема, В. Вернадський створив принципово нове вчення про біосферу як організовану оболонку земної кори, нерозривно пов'язану із життям, та ноосферу, центральною ланкою якої є наділена розумом людина. А представник волюнтаризму Д. Донцов розглядав волю як провідну силу, протиставляючи її розуму, знанню як таким, що розмивають первинні засади національного. За межами України у вимушеній еміграції філософські традиції

примножувала плеяда талановитих філософів і науковців – В. Зеньковський, Д. Чижевський, І. Лисяк-Рудницький, О. Кульчицький та ін.

У повоєнний період у царині філософських досліджень в Україні сталися позитивні зрушення. Утворилася так звана «київська філософська школа». П. Копнін, В. Шинкарук, В. Іванов, М. Злотіна, О. Яценко, В. Табачковський та інші філософи розробляли проблеми історії філософії, теорії пізнання, логіки і методології науки, світоглядної проблематики тощо. Інтегральну модель філософування і наукових досліджень «київської філософської школи» можна атестувати такими типовими рисами:

- об'єктивність: філософія виходить з реальної дійсності, вивчення якої спирається на її власні закони;

- процесуальність: дійсність розглядається в її русі, як саморозвиток світу за допомогою діяльності людини;

- практичність: діяльність здійснюється на підставі цілепокладання, у практиці досягається конкретна єдність об'єктивного й суб'єктивного, матеріального й ідеального;

- софійність: діяльність вирізняє процес розвитку і принцип самоорганізації природного світу і є шляхом досягнення світогляду людино-світової єдності;

- екзистенційність: свобода розглядається як невід'ємна риса особистості;

- людиноцентризм: проголошується актуалізація гуманістичних тенденцій у сучасну епоху, відхід від раціоналізованих прагматичних імперативів.

Сформовані «київською філософською школою» засади філософських та наукових досліджень і надалі залишаються вагомим підґрунтям для прогресу філософських традицій в українській культурі.

Основна література: 1, 3-13, 15-20.

Додаткова література: 1-2, 6, 9, 13, 22, 25-26, 28, 31, 34, 44, 46-47.

Питання для самоконтролю:

1. З'ясуйте, чому ірраціоналізм оформився і набув поширення в філософії кінця XIX – початку XX ст.

2. Пригадайте основні етапи розвитку і розкрийте головні ідеї тисячолітньої філософської традиції в українській духовній культурі.

Тема: Філософський зміст проблеми буття та людини

Мета розгляду теми – визначення граничних засад буття як невід’ємних атрибутів його філософського розуміння, а також осягнення сутності людини, її загальних способів і форм існування в світі.

Основні поняття: буття, небуття, зміст, форма, загальне, одиничне, особливе, річ, субстрат, субстанція, матерія, свідомість, система, зв’язок, елемент, рух, розвиток, форма руху, спокій, континуум, простір, час, людина, розум, свідомість, суспільні відносини, діяльність, практика, спілкування, гра, екзистенція, «діяльність душі» (Е. Фромм), предметність, форма предметності.

План

1. Проблема буття і небуття в філософії. Форми буття.
2. Буттєвість світу: рух і розвиток, простір і час.
3. Основні філософські концепції людини.
4. Фундаментальні способи та основні форми існування людини в світі.

Методичні рекомендації

1. Проблема буття і небуття в філософії. Форми буття. Проблема буття здавна є однією з ґрунтовних тем філософських роздумів. Однак філософи часто застерігають: усвідомити, що таке буття надзвичайно важко. Адже буття – це філософська категорія, зміст якої постає в гранично загальній формі, й наперед у його зіставленні з небуттям, яке, як зазначає А. Чанишев, нечутними кроками крадеться за буттям «і пожирає кожну мить, яка відстала від сьогодення, кожну мить, що стає минулим. Небуття женеться за буттям по п’ятах. Останнє прагне вперед, не розбираючи дороги, втішаючись мрією про прогрес, але попереду знаходить тільки небуття» [Чаньшев А.Н. Трактат о небытии // Вопросы философии / А.Н. Чаньшев. – М., 1990. – № 10. – С.158].

Жах перед неминучим небуттям, підживлювана ним суперечність між нескінченними прагненнями свідомості та скінченністю людського існування – далеко не нові теми в філософії. «Протиріччя вирішувалося абсолютизацією духу і пізнання (Фіхте, Шелінг, Гегель, Бредлі, неокантіанство), надіями на Надлюдину й Надлюдство (Ніцше і Соловйов) відродженням релігійної свідомості (російська релігійна філософія, релігійний екзистенціалізм), абсолютизацією свідомості та свободи (Гусерль, Сартр), ствердженням абсурдності буття (Жердін і Камю), визнанням скінченності й смертності як суті людського (Гайдеггер) тощо» [Розов Н.С. *Философия небытия: новый подъем метафизики или старый тупик мышления?* / Н.С. Розов // *Credo New*. – М., 2011. – № 1 (65). – С.186].

Через це, щоб визначити буття, слід знайти його абсолютні, а не умовні межі. Під цим оглядом І. Кант визначає буття лише як покладання речі або деяких визначень саме по собі. А Г. Гегель застерігає, що буття водночас – і кришталіно чиста (прозора в сенсі неозначеності) думка, і невизначена проста безпосередність. Відтак «буття можна визначити як «я = я», як *абсолютну індеферентність* або *тотожність*» [Гегель Г. *Энциклопедия философских наук. В 3 т. / Г. Гегель. – М.: Мысль, 1974. – Т.1. – С.44*]. У такому розумінні буття збігається з небуттям, точніше постає «відносним небуттям» або «нічим деякого дещо». Водночас поза увагою наведених граничних визначень буття залишається людина з її одвічним прагненням до сенсоутворення. Тому М. Гайдеггер тлумачить буття (Dasein) як буття-ось, відкрите буття, чисту присутність до речових визначень. З його погляду, суще буття, або буття сущого – це людське буття, яке багатогранно первинне щодо всього іншого сущого і визначене в своєму існуванні екзистенцією.

Отже, поняття буття гнучке, внутрішньо диференційоване та ґрунтовно розроблене в філософії. Воно дає суб'єкту вагомі орієнтири для пізнання й існування в світі. Узасадничуючи відношення людини до світу, категорія буття дозволяє розгорнути структуру всесвіту в усій розмаїтості форм його буття. Основні форми буття структуруються насамперед щодо суспільно-практичного способу існування людини в світі. Оскільки світ найближчим

чином – це «світ людини», остільки він є її предметною дійсністю. Тому найбільш загальними формами буття є передусім буття світу без людини, буття світу, який містить людину, і власне буття людини. Але більш розлого рясногранність буття можна передати через такі його форми як буття речей і предметів природи, буття олюдненої природи, буття людини в світі речей, буття людини як соціальної істоти, буття духовного світу особистості, та буття об'єктивного, тобто надіндивідуального духу. Більш розлого розкрити природу й сутність цих форм буття пропонуємо самостійно.

Водночас буття в філософії щонайперше усталено розподіляти на матеріальне та ідеальне. Оскільки останнє у розмаїтості його форм незабаром вивчатиметься в темі «Духовні виміри буття людини», остільки більше уваги слід звернути на матеріальні форми його прояву. З огляду на це варто ґрунтовно розглянути сутність матерії як філософської категорії, розкрити її природу, здійснити історико-філософський екскурс в її генезис і розвиток тощо. Формуючи уявлення про матерію, не зайве засвоїти, що ця філософська категорія означає лише одну найбільш загальну властивість речей і явищ – бути об'єктивною реальністю. Отже, її зміст щонайперше має бути визначений через узалежнення матерії і свідомості: в гносеологічному аспекті поняття матерії не означає нічого іншого, окрім як бути незалежною від свідомості й відтворюваною нею об'єктивною реальністю. Але дехто з філософів, а надто науковців, дотепер уперто продовжує тлумачити матерію як субстратну першооснову речей, тобто як речовину, хоча вже класичній науці відоме ще й поле. А сучасна філософія загалом орієнтована на побудову принципово новітньої онтології.

2. Буттєвість світу: рух і розвиток, простір і час. Буттєвість світу виявляється в русі й розвитку. Рух – філософська категорія, зміст якої охоплює всі типи змін і взаємодій. Природу руху можна розглянути в розбіжних аспектах. В історико-філософській традиції наявні альтернативні трактування руху (слід пригадати різні форми релятивізму: від Кратіла з його абсолютизацією «panta rei» – до сучасної концепції «емерджентної еволюції»;

від заперечення руху в елеатів – до новітніх проявів агностицизму). В розвинених філософських вченнях, які постулювали онтологічний статус руху, останній – це атрибутивна й універсальна атестація засад буття. В рамках матеріалізму рух тлумачиться як спосіб існування матерії (К. Маркс, Ф. Енгельс, Д. Лукач, М. Борн та ін.). Вже в філософії Г. Гегеля він постає не механічним переміщенням, а якісною зміною, яка розгортається на підставі суперечностей і виявляється саморухом. У межах сучасної науки рух розглядається в його тісній залежності з простором, часом та енергією (спеціальна і загальна теорія відносності). В контексті культури рух трактується в аксіологічній площині насамперед у його семантичній диференціації: рух як зміна загалом; рух як розвиток (мінливість і стійкість, притягування і відштовхування, суперечність між старим і новим, простим і складним, упорядкованістю і хаосом тощо); прогрес і регрес як різновиди руху та ін. Тому, вивчаючи першоджерела і навчальну літературу, необхідно визначитися із усталеним умотивуванням руху як будь-якої зміни загалом та розвитку як його внутрішнього джерела зокрема.

Крім того, треба звернути особливу увагу на тлумачення спокою як моменту руху, на класифікацію форм руху матерії (зокрема, в Ф. Енгельса й у сучасній філософії) та свідомості (пригадати хоча б ідею, гіпотезу, теорію), а також на те, що різні форми руху здатні переходити одна в одну. В матеріальному світі це відбувається відповідно до законів збереження матерії і руху та є проявом властивості нестворюваності й незнищуваності матерії і руху. Студенти технічного ВНЗ мають бути понад усе зацікавлені в розгляді питання про енергію як міру руху матерії та масу як міру спокою, інертності. Зрештою, вони повинні знати, що гносеологічне коріння «енергетизму» (Р. Майер, В. Оствальд, М. Ранкін) полягає в абсолютизації руху й енергії як його засади і в їх відриві від матерії. Інші крайнощі – це спроба абсолютизувати спокій та обґрунтувати думку про «теплову смерть» Всесвіту (Р. Клаузіус, Л. Больцман). Однак урахування різних істотних фізичних чинників (тяжіння, яке свідчить, що однорідний ізотермічний розподіл речовини зовсім не є найбільш вірогідним і не відповідає максимуму ентропії; крім того, Всесвіт

різко нестаціонарний тощо) дозволяє спростувати цю думку. Всесвіт розширюється, і майже однорідна на початку розширення речовина надалі під дією сил тяжіння розпадається на окремі об'єкти, утворюються скупчення галактик, галактики, зірки, планети.

Розглядаючи узалежнення руху й розвитку, слід виходити з того, що розвиток є предметом вивчення діалектики як науки про найбільш загальні закони розвитку природи, суспільства і мислення (Ф. Енгельс). Але розвиток не є розвитком «загалом» і «всього». Він пов'язаний насамперед із конкретними матеріальними або духовними системами (приміром, окремим організмом, суспільством, гіпотезою, теорією тощо). Поза такими системами немає ніякого розвитку: навіть про розвиток матерії може йтися лише з огляду на наявність нескінченної безлічі конкретних систем, що розвиваються.

Головні ознаки розвитку – якісна природа змін, їх незворотність і спрямованість. Але жодна з цих ознак не є самодостатньою для визначення розвитку. Неможливо розкрити його сутність і на підставі лише двох довільно обраних серед цих ознак. По-перше, розвиток – це насамперед зв'язок якісних перетворень системи для якого притаманна незворотність. Протилежне до цього поняття зворотності пов'язане з кругообігом і функціонуванням, які є змінами якостей з поверненням до попередніх станів у своїх головних структурах. По-друге, розвиток – це функціонування як рух у станах одного й того самого рівня, тобто така зміна станів, підставою якої є неможливість з тих або тих причин зберегти наявні форми функціонування. Нарешті, розвиток – спрямований зв'язок станів, який відтворює наявність спадкоємності між якісними змінами на рівні системи. Це кумулятивний зв'язок наступного з попереднім, певна тенденція в змінах, а отже, поява в системі нових можливостей. Тобто, розвиток – не довільні, а спрямовані перетворення.

Розгляд проблеми континуальності світу передбачає з'ясування природи безперервності, цілісності буття в його можливості й дійсності, змісті й формах тощо. Втім щонайперше це можна зробити за допомогою розкриття змісту категорій простору й часу як основних форм буттєвості світу. Простір і час –

філософські категорії, за допомогою яких позначаються форми буття речей та явищ, які відтворюють, з одного боку, їх співбуття, співіснування (в просторі), а з другого – процеси зміни їх один одним (у часі), тривалість їх існування. «Час і простір – несуча конструкція будь-якої відомої досі пояснювальної картини світу. Визначення хоча б у найпершому наближенні масштабів у просторі та ритміки зміни в часі всіх дійсних і потенційно мислимих природних та суспільних систем як процедура репрезентації фундаментальних параметрів буття є необхідною умовою не лише процесу осягнення світу людиною, але й усвідомлення останньою самої себе. Принципово різними в трактуванні простору і часу в історії філософії були підходи, які постулювали їх як: а) такі форми буття, котрі повністю автономні від тих явищ та речовітських систем, що в них «уміщені» і в них існують та з'являються; б) такі послідовності, такі внутрішні «міри» природно-соціальних систем, які запроваджуються їх взаємодією і зумовлені їх природою та характером» [Грицанов А.А. *Пространство и время // Новейший философский словарь / Сост. А.А. Грицанов. – Мн.: Изд. В.М. Скакун, 1998. – С.555*].

Не буде зайвим і погляд на проблему континуальності світу в історико-філософській площині з огляду на виявлену філософами об'єктивну (притаманну насамперед процесам мікросвіту й макросвіту) та суб'єктивну (усвідомлену людьми перцептуальну й концептуальну) природу часу. Вивчаючи просторово-часовий континуум під цим оглядом варто означити запропоновані філософією і наукою різні моделі світобудови. Зокрема, І. Ньютона, який тлумачив простір і час як однорідні, універсальні, абсолютні й не підпорядковані людині форми буття. Або Р. Декарта, котрий постулював їх «наповненість» та зумовленість взаємними залежностями, що здійснюються, і взаємодією речей та явищ. У сучасній фізиці сформувалося уявлення про єдиний «простір-час», яке визначає багатовимірні параметри буття й відтак інтерпретує час усього лише як одну з координат багатовимірного просторово-часового континууму. В сучасних теоріях інформації людино-розмірний параметр часу постулюється під оглядом онтологічно заданого часу як параметру системи, що розвивається із минулого в майбутнє. Відтак людство

може спілкуватися тільки з тими світами, які мають таке саме спрямування часу. В межах новітньої філософії розгорнуто розуміння соціального простору-часу як темпоральності, іманентної внутрішньої динаміки людського існування, яке вимірюється наслідками реалізації різних способів людської буттєвості (діяльності, екзистенції, спілкування, «діяльності душі» (Е. Фромм) тощо).

3. Основні філософські концепції людини. Опрацювання філософських учень про людину має ґрунтуватися на увиразненні основних поглядів на її природу. Тому концептуальний розгляд сутності людини варто розгорнути в історико-філософській площині. Наприклад, філософи античності розглядали людину насамперед як образ космосу, як «малий світ», мікрокосм. До того ж від Сократа й дотепер панує думка про людину як подвійну істоту, яка складається з тіла і душі. У середньовічній філософії природа людини розгортається в триєдності тіла, душі й духу, а духовність реалізується у високих відчуттях Віри, Надії і Любові. Філософи доби Ренесансу й Нового часу специфіку людини вбачали в її пізнавальних здібностях – в мисленні, розумі, раціональності та прагненні Істини і Добра. Відтоді людина й тлумачиться як «*homo sapiens*» (тобто, біологічний вид «людина розумна»), хоча поряд з таким поглядом з'явилися не менш ґрунтовні вчення про «*homo faber*», «*homo ludens*», «*homo economicus*», «*homo cosmicus*», «*homo humanus*» і навіть «*homo paradoksum*», «*homo harmonicus*» та ін. У ХХ ст. увага науковців і філософів була також прикута до вчення про «надлюдину» Ф. Ніцше та людину як несвідому істоту З. Фрейда. Продовжуючи пошуки попередників, новітня філософія намагається проголосити справжньою природою людини досвід її свідомості (феноменологія), розуміння світу (герменевтика), мовні здібності (аналітична філософія), бунт проти розуму (ірраціоналізм), «деконструкцію» (постмодернізм) тощо.

Водночас ґрунтовне осмислення сутності людини також передбачає розгляд її існування в світі на підставі взаємного зв'язку з суспільством. Такий зв'язок має в філософії потрійне тлумачення: 1) суспільство складається з індивідів і виявляється підсумком акумульованих ними здібностей, поведінки, дій тощо

(М. Вебер Т. Парсонс, П. Сорокін); 2) суспільство – це індивід у наявних суспільних відносинах (К. Маркс, Е. Дюркгайм); 3) під час власного функціонування суспільство продукує індивідів, які своєю чергою виробляють суспільство (Е. Фромм, Ю. Габермас). Тому варто зауважити, що й філософія ХХІ ст. перебуває в пошуку цілісного вчення про людину не тільки як біосоціальної, але й духовної істоти.

4. Фундаментальні способи та основні форми існування людини в світі.

Вивчення основних способів людської буттєвості щонайперше передбачає виокремлення і розгляд найбільш загальних серед них – діяльності, спілкування, екзистенції та «діяльності душі» (Е. Фромм). Водночас не менш важливо розкрити також зміст і тих способів існування людини в світі, які увиразнюють її життя в його розмаїтих проявах.

З огляду на це варто усвідомити діяльність не лише як процес цілепокладання (Г. Гегель, К. Маркс), але й як специфічно людський спосіб буття в світі шляхом реалізації різних прийомів і засобів ставлення до нього та цілеспрямованої зміни дійсності на підставі культурно заданих нормативів (М. Вебер, Е. Дюркгайм, Т. Парсонс). Особливі форми такої діяльності – практика, праця і трудова діяльність. Практика – матеріально-перетворююча діяльність як таке предметне ставлення людини до дійсності, в якому об'єкт виявляється предметом через опредметнення в ньому смислів, значень, почуттів, цілей та інших проявів духовності. Праця є спрямованою на природу і людину діяльністю, в якій індивід здобуває засоби до життя та організовує інших на здійснення цього процесу, а відтак і розподіл створених продуктів. Нарешті, трудова діяльність – це «насамперед процес, який здійснюється між людиною і природою, в якому людина своєю діяльністю опосередковує, регулює і контролює обмін речовин між собою і природою» [Маркс К. *Капітал* // Маркс К., Енгельс Ф. *Твори*. – К.: Політвидав України, 1973. – Т.23. – С.188].

Під час життєдіяльності індивідів між ними складаються різні суб'єкт-суб'єктні відношення. Серед них важливе місце посідає спілкування як спосіб людської буттєвості на підставі суб'єкт-суб'єктної взаємодії між індивідами, в

якій відбувається вияв особистості як такої у всебічному обсязі її почуттів, знань, усього комплексу духовності в ще не розірваній, не знятій, не відчуженій формі (як неповторної одиниці соціуму). На це звертали особливу увагу С. Франк, П. Сорокін, Ю. Габермас та інші філософи. Специфічними формами такої діяльності є гра, змагальність і комунікація. Гра – це особлива форма додіяльнійсної, післядіяльнійсної і в самій діяльності взаємодії індивідів, у якій реалізуються емоційні зв'язки між людьми, здійснюється розподіл рольових функцій, який переноситься на всі сфери життєпрояву особистості (Й. Гейзінга, Е. Фінк, Е. Берн). Змагальність є формою суб'єкт-суб'єктної взаємодії як способу самореалізації індивідів у спілкуванні та в порівнянні з іншими (наприклад, конкурентоспроможність). Комунікація – чуттєвий ступінь спілкування, який здійснюється на мовній засаді шляхом передачі соціального досвіду, культурних норм і традицій від покоління до покоління (Л. Вітгенштайн, О. Потебня, Р. Рорті, Ю. Габермас, К.-О. Апель).

Вагомий внесок у розуміння способів людської буттєвості зробили екзистенціалісти М. Гайдеггер, Ж.-П. Сартр, А. Камю, К. Ясперс та ін. З їх погляду, екзистенція – це особливий (серед іншого й у формах діяльності та спілкування) спосіб буттєвості людини як носія повної гами людських почуттів з усією її індивідною неповторністю як смертної істоти, яка існує в нескінченності Всесвіту в усій її трагедійності.

Досліджуючи східну езотеричну традицію, Е. Фромм звернув увагу на особливий спосіб існування людини в світі, який він назвав «діяльністю душі». Остання – це спосіб внутрішньої, езотеричної буттєвості людини на підставі споглядання, самозаглиблення, нарощення духовної досконалості шляхом медитативних, магічних, екстрасенсорних дій, які не мають зовнішнього вираження в формі опредметнення як «роблення чогось».

Усі зазначені способи людської буттєвості конкретизуються в тих або тих діях людини, проступаючи в розмаїтті форм і проявів (табл. 1). Адже основні способи буття людини завжди спрямовані на щось, тобто на певну предметність. Відтак у свідомості виявляється наявним те, що є її предметом.

Отже, відображається не світ загалом у його розмаїтті, а лише те, що є предметом уваги людини.

Основні форми матеріальної предметності	Основні форми ідеальної предметності	
	<i>раціональні</i>	<i>ірраціональні</i>
інституційна біосоціальна речова знакова	поняття судження умовивід ідея проблема гіпотеза концепція теорія	автоматизм свідомості архетип інстинкт інсайт пасіонарність інтуїція тощо
Розмаїті типи, модуси і конфігурації форм предметності виробляються на підставі різних способів людської буттєвості – діяльності, спілкування, екзистенції, «діяльності душі»		

Табл. 1. Основні форми предметності

Цю властивість свідомості Е. Гуссерль назвав інтенційністю. Вона означає, що самосвідомість розпадається на те, «що» в ній є, і на те, «як» у ній є. Те, на що розпадається свідомість – це предмет, а те, як вона розпадається – форма. Ця предметність («що») є горизонтом світу для свідомості. Форма ж свідомості засвідчує рівень, якість його буття. З огляду на це предмет можна виразити як будь-яку одиницю матеріальної або ідеальної реальності, на котру спрямована увага людини і яка (одиниця) виявляється об'єктом людської діяльності, спілкування, екзистенції, «діяльності душі» в усіх їх різновидах і проявах. Завдяки цьому предметність є загальною формою існування людини в світі. Відтак життєві завдання особистості – її активне самотворення та самореалізація в світі. Тому осягнення питань про людину як вольову істоту, її свободу, вибір, відповідальність і сенс існування в світі дозволяє не тільки обмірковувати конкретні проблеми людського життя, але й спробувати вирішити ті з них, які повсякчас хвилюють особистість.

Основна література: 2, 6-7, 9, 11, 13-14, 16-20.

Додаткова література: 3-5, 13, 15, 22, 28, 33, 41, 45.

Питання для самоконтролю:

1. Визначте, в чому полягає різниця між рухом і розвитком.
2. Розгляньте предметне буття людини в світі як увиразнення її сутності.

Тема: Філософське розуміння свідомості й духовності

Мета розгляду теми – завершення формування філософського розуміння граничних засад буття на підставі осягнення сутності та структури його духовних факторів – індивідуальної і суспільної свідомості, духовного життя суспільства і духовного світу особистості.

Основні поняття: ідеальне, свідомість, самосвідомість, несвідоме, позасвідоме, мова, мислення, відображення, дух, духовність, форма духовності, суспільна свідомість, форма суспільної свідомості, духовне життя суспільства, духовна діяльність, духовне виробництво, духовні відносини, духовні потреби, духовні цінності, душа, духовний світ особистості.

План

1. Поняття, сутність і структура свідомості.
2. Феномен несвідомого в існуванні людини.
3. Сутність та структура суспільної свідомості.
4. Духовне життя суспільства і духовний світ особистості.

Методичні рекомендації

1. Поняття, сутність і структура свідомості. Проблема свідомості завжди привертала увагу філософів, оскільки визначення місця і ролі людини в світі передбачає необхідність з'ясування природи її духовних чинників. Поняття свідомості – ключове для розуміння духа загалом і його різних форм та проявів зокрема. Адже свідомість – одна з основних філософських категорій, яка увиразнює здатність людини до ідеального відображення і творення дійсності. Під ідеальним мається на увазі специфічний спосіб буття об'єкта в духовному

світі суб'єкта. Воно містить увесь світ об'єктивованого духовного буття не лише окремої особистості, але й наслідки духовної діяльності людства, культуру і всю олюднену природу (Е. Ільєнков). Хоча в сучасній філософській літературі ідеальне іноді також зводиться до деяких форм свого прояву, зокрема таких, як ідея та ідеал (М. Ліфшиць) або вмотивовується як притаманне суб'єктивному світу окремого індивіда явище, матеріальним носієм якого є поки що не зрозумілий науці нейродинамічний код (Д. Дубровський).

Поняття свідомості відтворює різні притаманні їй особливі ознаки, які визначають характерний для людини особливий тип поведінки на підставі різних способів людської буттєвості. Водночас свідомість – це особлива здатність суб'єкта відображати світ у різних ідеальних формах. Завдяки цьому людина спроможна не тільки відтворювати наявне, але й одночасно творити уявне, мислене. Цей вплив забезпечують серед іншого спілкування і мова як онтологічні фактори свідомості та особливі засоби передачі її предметного змісту. І хоча свідомість не фіксується жодними приладами та індикаторами, вона спроможна карбувати себе сама, бо вона разом – і самосвідомість. У навчальній літературі також звертається увага на такі типові ознаки свідомості, як функція мозку, продукт суспільних відносин, культурний зміст, оперування символами, значеннями, почуттєва наповненість тощо.

Свідомість загалом має унікальні ознаки та властивості, які дозволяють, з одного боку, стверджувати про її реальне існування, а з другого – увиразнити її сутність. Такою сутністю свідомості Г. Гегель вважав знання. «Свідомість, – писав він, – є, власне кажучи, знання про будь-який предмет...» [Гегель Г. *Работы разных лет* / Г. Гегель. – М.: Мысль, 1977. – С.80] і наголошував, що «наше звичайне знання уявляє собі *предмет*, який воно знає, але не уявляє себе собі, тобто самого знання. Ціле ж, яке наявне в знанні, – це не тільки предмет, але і Я, що знає, а також взаємовідношення між мною і предметом – свідомість» [Гегель Г. *Работы разных лет* / Г. Гегель. – М.: Мысль, 1977. – С. 79]. Отже, свідомість – це опосередковане знанням відношення «Я» до предмета.

Структуру свідомості усталено розподіляти на рівневу та елементну. Але рівневу структуру свідомості іноді неправомірно ототожнюють із структурою психіки, в якій під цим оглядом виокремлюють підсвідоме, свідоме і надсвідоме. А ось І. Кант у структурі свідомості вирізняв розсудок і розум як її якісно різні рівні. Розсудок розмірковує про предмет за допомогою синтезу понять на підставі фактів у формі синтетичних суджень («усі ворони чорні»). Розум аналізує предмет, зводячи знання в систему на підґрунті ідей у формі аналітичних суджень («усі тіла протяжні»). Через це аналіз глибший за синтез, оскільки розкриває істотне, необхідне й закономірне в речах. Отже, царина розсудку – емпіричний досвід, а сфера розуму – висування гіпотез і конструювання теорій. Поділяючи ці погляди Канта, Г. Гегель розгорнув взаємозв'язок рівнів свідомості крізь призму діалектики негативно-розумного і позитивно-розумного. З погляду філософа, просування від одних визначень думки до других відбувається шляхом самозаперечення і зняття протилежностей у синтезі, завжди більш змістовному, ніж проста сума тези і антитези. Водночас Гегель наголошував, що мислення часто розуміють неправильно, як «розум». Насправді розсудок, який не визнає суперечностей, розколюючи світ на ізольовані скінченні частини, є лише одним із моментів справжнього, тобто «спекулятивного» мислення. Він має бути доповнений «діалектичним», або «негативно-розумним» та «спекулятивним», або «позитивно-розумним» моментами. Отже, діалектика як мистецтво, майстерність – це уміння знайти суперечність у будь-якому скінченному визначенні думки. А справжнє мислення полягає в здатності синтезу протилежностей.

Щодо елементної структури свідомості, то вона як ідеальний стан охоплює різноякісні компоненти. Такими можна вважати всі «у-свідомлені», тобто «пропущені» через свідомість її ідеальні інгредієнти – розсудок, розум, волю, відчуття, емоції тощо.

2. Феномен несвідомого в існуванні людини. Водночас усе протилежне до свідомості, тобто «не-у-свідомлене» виявиться щонайперше несвідомим. Але

оскільки в понятті несвідомого закарбована ознака заперечення, «негативного», більш доцільно використовувати для позначення наявних поза свідомістю чинників поняття «позасвідоме». З огляду на це важливо виокремити співзалежні із свідомістю позасвідомі – підсвідомі (автоматизми свідомості, архетипи, інстинкти тощо) та надсвідомі (осаяння, інтуїція, пасіонарність, харизма та ін.) – психічні утворення. Зокрема, автоматизми свідомості – це все те, що було колись усвідомлене людиною і безліч разів повторювалося в діях її свідомості, але вийшло за її межі та існує до моменту усвідомлення як певна потенція. Архетипи – колективне підсвідоме, глибоко закорінений у психічне життя людей своєрідний «осад» їх суспільно-історичного досвіду, покликаний корелювати поведінку індивідів із соціумом. Інстинкти є переважно природними потягами, які можуть значною мірою контролюватися і приборкуватися завдяки їх свідомому регулюванню. Осаяння, або інсайт – особливий креативний стан, за допомогою якого людина здатна творчо осягнути предмет або розв'язати якесь завдання. Інтуїція є духовним зусиллям, яке на підставі чуттєвих образів і абстрактних понять призводить до виведення нового знання на підставі аналізу й синтезу попереднього сприйняття та логічного освоєння предмета. Пасіонарність (Л. Гумільов) – це жадання активних дій в інтересах суспільства, впевненість у власному високому життєвому покликанні. Тісно узалежненим з пасіонарністю чинником надсвідомого є харизма як виключна обдарованість особистості, котра відчуває нездоланне бажання реалізувати власні здібності в ім'я інших людей. Розгорнути змістовні характеристики компонентів елементної структури свідомості та співзалежних з нею позасвідомих складників психіки людини пропонуємо самостійно, ознайомившись з їх тлумаченням у сучасній навчальній і довідниковій літературі з філософії, культурології та психології.

3. Сутність та структура суспільної свідомості. Суспільна свідомість – це філософська категорія, яка позначає фундаментальну особливість соціальних суб'єктів не тільки відображати соціальну і природну дійсність, але й творити суспільне буття як реальний процес життя людей. Суспільна свідомість є

сукупністю ідеальних образів – понять, ідей, поглядів, уявлень, почуттів, переживань, настроїв тощо, які виникають під час відображення соціальним суб'єктом довколишнього світу, серед іншого – і власне суспільної свідомості. Суспільна свідомість не зводиться до простої суми індивідуальних свідомостей, а містить лише суспільно значущі, типові, усталені духовні утворення. Суб'єктом суспільної свідомості є соціальна спільність (суспільство, соціальна група, клас, нація) або окрема людина, але не як індивідуальність, а як представник певної соціальної спільноти. В остаточному підсумку суспільне буття визначає суспільну свідомість, але вона має і певну самостійність у власному розвитку, оскільки може випереджати або відставати від буття. Це відбувається тому, що суспільній свідомості притаманна безперервність і спадкоємність у розвитку. Через традиції, звичаї, звички, настрої, суспільну думку, через науку та ідеологію суспільна свідомість здійснює зворотний вплив на суспільне буття, спрямовує його по одному з можливих шляхів розвитку, прискорює або гальмує його. Роль суспільної свідомості особливо зростає в епохи переломні, перехідні, коли в межах суспільного буття тільки починають формуватися подальші тенденції розвитку.

Суспільна свідомість має складну розгалужену структуру, в якій переважно увиразнюються різні рівні, сфери, форми та утворення. Зокрема, з погляду носія суспільної свідомості в ній розрізняють індивідуальну і власне суспільну свідомості. За рівнем та глибиною проникнення в дійсність у суспільній свідомості виокремлюють буденну і теоретичну свідомість. Буденна свідомість формується під час пізнання і містить емпіричні знання про світ, настрої, традиції, почуття, волю тощо. Теоретична свідомість відтворює світ у різних формах знання, проникаючи в сутність його явищ, розкриваючи закони їх розвитку і функціонування. З огляду на структурні інгредієнти, які виникають під час розгортання буденної і теоретичної свідомості, утворюються сфери суспільної свідомості – суспільна психологія та суспільна ідеологія. Суспільна психологія – це психічний склад, до якого належить соціальний характер і соціальні звички, а також звичаї та психічні стани: соціальні настрої, відчуття, умонастрої. Суспільна ідеологія – це система поглядів, ідей, теорій, принципів,

які відображають суспільне буття (крізь призму соціальних інтересів, цілей, ідеалів) та мають на нього зворотний вплив. Ідеологія є своєрідним механізмом приведення ідей в дію, активізації людей.

Крім того, конкретно-історичний підхід дозволяє відтінити в суспільній свідомості міфологічну, релігійну, філософську свідомість, а за епохами – свідомість античну, середньовічну тощо. Водночас за різними формами діяльності, під час функціонування яких виробляється, або сфер діяльності, в межах яких вона складається, виокремлюють екологічну, економічну, правову, політичну, моральну, естетичну, релігійну, філософську, наукову тощо свідомість. Усі зазначені в структурі суспільної свідомості елементи радимо більш глибоко опрацювати за наявною навчальною і довідниковою літературою.

4. Духовне життя суспільства і духовний світ особистості. Оскільки суспільна свідомість є осердям духовності суспільства, її функціонування одночасно виявляється і розгортанням духовного життя соціуму. Духовність – загальний внутрішній зміст та спрямованість, принцип і одночасно фундаментальна природа ідеальних аспектів існування особистості й суспільства. Тоді як дух – це свідоме і позасвідоме, мислення і воля, віра і мрія, надія і любов, істина і краса, добро і благо та багато інших чинників, які визначають спрямованість дій і внутрішню моральну силу людини й суспільства.

Духовне життя суспільства – це виробництво, збереження та засвоєння ідей, поглядів, переконань, вірувань, надій, сподівань тощо. Функціонує духовне життя суспільства як складна саморегульована система із її внутрішніми тенденціями та чинниками. В його структурі можна виокремити насамперед ті фактори, які увиразнюють функціональність духовного життя суспільства – духовну діяльність, духовне виробництво і духовні відносини, та їх результати – духовні цінності, духовну культуру, духовні стани, а також духовні засоби їх реалізації і різні формоутворення духу (світогляд, ментальність, історичну пам'ять, моду, духовну атмосферу та ін.).

Духовне життя суспільства – порівняно самостійна, спрямована на задоволення переважно духовних потреб сфера суспільного життя. Розподіл праці й соціальна диференціація суспільства призвели до того, що духовна діяльність в усіх її гатунках та модифікаціях відокремилася в самостійний різновид виробництва і постала справою окремих соціальних груп та класів. Утворилася пов'язана із спеціалізованим духовним виробництвом (як продукуванням ідей, теорій тощо, а також духовних відносин і спеціалізованих соціальних інститутів, які професійно зайняті продукуванням, зберіганням та поширенням духовних цінностей) духовна сфера суспільного життя. Засобами духовного виробництва є певні раціональні й духовні форми, і тільки як додаткові засоби – різні матеріальні предмети. Винятково специфічним є власне процес духовного виробництва, під час якого продукується духовний предмет безвідносно до його матеріальної форми.

Зазначені інгредієнти визначають той або той стан духовного життя суспільства: активний стан (зумовлений, наприклад, бажанням більшості суспільства включитися у виконання деяких соціальних програм), акцентований стан (зокрема, масового патріотизму або військової агресивності), пасивний стан (суспільної апатії або скепсису) та збалансований стан (як рівновага усіх можливих станів). Важливою є і духовна атмосфера суспільства, яка передбачає, що певні події, гасла, ідеї можуть мати цілком визначені результати. Або ж вона постає як така, що сприяє виникненню і поширенню цілком конкретних поглядів, настроїв та ідей.

Духовний світ особистості – це насамперед її індивідуальне духовне життя, яке розгортається на різних рівнях – індивідуальному та суспільному – завдяки оволодінню духовними надбаннями людства. Духовний світ особистості співзалежний із душею як певним станом індивіда. Адже душа – це осердя духовності людини в усій одноцілості її компонентів. Отож, як конституююча структура індивіда його душа не вичерпує духовного світу особистості. Останній – це вся сукупність духовних здатностей і якостей людини (відчуття, воля, розсудок, розум; знання, цінності, ідеали; почуття, емоції, уява; мрії,

надії, любов; світовідчуття, світорозуміння, світоперетворення тощо). «Чільне місце в ньому можуть займати нав'язані цінності, конформні стандарти, нав'язані почуття – все те, що робить людину лише часткою соціуму, носієм людської культури. Душа в духовному світі те, що змінює і творить соціум і культуру» [Горак Г.І. *Філософія: Курс лекцій* / Г.І. Горак. – К.: Вілбор, 1997. – С147]. Для більш глибокого розуміння сутності духовного світу особистості пропонуємо ознайомитися з роздумами про серце і душу П. Юркевича, С. Франка, Ж. Делеза, Е. Левінаса та інших філософів і спробувати репрезентувати душу як осердя людської духовності, як джерело духовної енергії людства в його духовному поступі.

Основна література: 2, 6-7, 9, 11, 13-14, 16-20.

Додаткова література: 2, 13, 15, 30, 34, 43, 45.

Питання для самоконтролю:

1. Виокремте основні елементи структури свідомості та її головні функції.
2. З'ясуйте сутність проблеми ідеального в філософії та її значення для інтерпретації духовних процесів.

Тема: Гносеологія і наукова раціональність

Мета розгляду теми – поглиблення знання про особливості духовного освоєння людиною світу під оглядом пізнавального відношення до нього шляхом окреслення рівнів, принципів і форм пізнання та логічних і методологічних засад наукової раціональності.

Основні поняття: пізнання, гносеологія, епістемологія, суб'єкт, об'єкт, чуттєве, раціональне, істина, абсолютна істина, відносна істина, наукова раціональність, логіка науки, закон, принцип, проблема, гіпотеза, концепція, теорія, метод, методологія, методологія науки.

План

1. Природа, сутність і структура пізнання. Єдність чуттєвого і раціонального.

2. Динаміка наукового і позанаукового знання. Знання як система.
3. Проблема істини в філософії. Основні гносеологічні атестації істини.
4. Логіка і методологія наукового пізнання.

Методичні рекомендації

1. Природа, сутність і структура пізнання. Єдність чуттєвого і раціонального. Теорія пізнання, або гносеологія – розділ філософії, в якому вивчаються проблеми природи пізнання і його можливостей, зв'язок знання з реальністю й умови його істинності, форми існування та методи одержання тощо. Але теорія пізнання розглядає не індивідуальні аспекти пізнавального процесу, а його загальні засади, що дає можливість досліджувати знання як процес і результат освоєння людиною світу. Відтак пізнання насамперед розглядається як духовна діяльність, наслідком якої є знання як система абстрактних об'єктів – властивостей, відношень, понять, суджень та інших цілісних утворень, що репрезентують безпосередній зміст мислення. Пізнавальне відношення людини до світу в теорії пізнання розглядається під оглядом взаємного зв'язку суб'єкта й об'єкта, ролі та місця практики в цьому процесі, співвідношення в ньому чуттєвого і раціонального, проблеми істинності знань, а також питань наукового пізнання (епістемології), його логіки й методології.

Головна проблема теорії пізнання полягає у визнанні або запереченні відповідності між уявленнями людини про світ і дійсність, у визначенні джерел та змісту пізнання. Розв'язання цієї проблеми в усі часи породжувало помітні труднощі, пов'язані з реальними утрудненнями під час пізнання та особливостями розвитку філософії і науки. Ці труднощі виникають, зокрема, через те, що наші органи чуття не завжди адекватно відтворюють предмети (наприклад, занурений у склянку з водою предмет на перетині різних середовищ здається зламаним). Саме на ґрунті подібних труднощів з'явилися різні форми скептицизму, представники якого висловлювали сумнів у можливості одержання істинного знання (Піррон, Секст Емпірик, Д. Г'юм), та

агностицизму, виразники якого заперечували пізнаванність сутності речей (Д. Берклі, Д. Г'юм І. Кант, Е. Мах, Р. Авенаріус). Коріння агностицизму слід шукати в принциповій незавершеності процесу пізнання. Проте переважна більшість філософів і науковців визнають суверенність свідомості, а отже, принципову пізнаванність світу. Отож, пропонуємо розглянути пізнавальну природу головних напрямів теорії пізнання в філософії: 1) скептицизму (пізнання релятивне й умовне, отож, недостовірне, а пізнання абсолютного недосяжне); 2) емпіризму і сенсуалізму (джерело пізнання – чуттєвий досвід, відчуття); 3) раціоналізму (джерелом пізнання є розум); 4) містицизму (підґрунтя пізнання – надчуттєве спілкування з божеством); 5) суб'єктивного ідеалізму (істинне пізнання визнається лише в індивідуальних уявленнях розуму); 6) об'єктивного ідеалізму (істинне пізнання притаманне лише об'єктивному духу, абсолютній ідеї); 7) матеріалізму (істинне буття убачає в матерії, а пізнання тлумачить як соціально-опосередковане відношення людини до світу) та ін.

Процес пізнання є хитросплетеною взаємодією суб'єкта і об'єкта, опосередкованою історично змінними соціальними формами. Під цим оглядом знання як наслідок пізнання людиною світу є органічною єдністю протилежних моментів – чуттєвого та раціонального – і неможливе без жодного з них. Щодо мислення, то воно в цій єдності виявляється діяльністю суб'єкта, яка опановує дійсністю в певних мисленнєвих формах. Останні – це способи відображення і перетворення дійсності за допомогою абстракцій шляхом виокремлення суттєвих, найбільш істотних рис, сторін, зв'язків предметів та явищ світу. Тому мислення можна визначити як процес оперування чуттєвими і раціональними формами, спрямований на відтворення й творення дійсності в поняттях, судженнях, умовиводах, гіпотезах, концепціях, теоріях тощо. Перебіг такого опосередкованого виведення нових знань із вже наявних завжди увиразнюється певною мовою. Зафіксовану доцільними мовними засобами послідовну креативну зміну форм, структур, станів та утворень мислення, яка розгортається закономірним шляхом, слід вважати міркуванням.

2. Динаміка наукового і позанаукового знання. Знання як система. У сучасній філософії і методології науки актуальним є питання діалогу наукового пізнання з іншими формами пізнавального осягнення світу. Цьому передусім сприяє розвиток постнекласичної науки. Наприклад, якщо за класичною наукою пізнання інтенціюється на осягнення стабільного, детермінованого, лінійного світу на кшталт чуттєво даного, окресленого просторово-часовими параметрами, то посткласична наука принципово нелінійна, в ній відсутня однозначна детермінація, часово-просторові атестації і показники містять віртуальну реальність, а не лише предметну чуттєву даність (тобто, це швидше світ образів, символів). А якщо порівняти зазначені властивості новітнього наукового знання з властивостями позанаукового знання, то виявиться, що в них є багато спільного: ті й ті – нелінійні, їм обом властива «можливість чого завгодно», їх об'єкти мають усі прикмети віртуальності, символічності. Приміром, мистецтво, релігія, мораль мають справу з ціннісними символічними об'єктами, які існують віртуально, а тому їх неможливо відтворити крізь призму просторово-часового континууму, хоча в їх змісті все є вірогідним, правдоподібним.

На *рис. 1* репрезентовано найбільш загальні типи наукового та основні типи позанаукового знання. Розкриваючи їх природу, зверніть увагу на те, що формування і розвиток різних типів знання зумовлені практичним, практично-духовним та духовним освоєнням людиною світу. З огляду на це вироблені на їх підставі найбільш елементарні типи позанаукового знання – буденне, трудове, фактуальне тощо, – перебувають щонайдалі від наукових типів знання. Ближче до наукового знання знаходяться ціннісне, публіцистичне, історіографічне та інші типи знання, для яких притаманне певне когнітивне навантаження, котре «виводить» людину в зовнішній світ її суспільного і природного буття. Це знання передає гносеологічні особливості чуттєвого, емоційного пізнання, зверненого на об'єктивне значення предметів і явищ світу, суспільних відносин та ін. Водночас воно вирізняє і відтіняє не так предмет сам по собі, як почуття індивіда, його переживання, упевненість, переконання. А ось репрезентоване різними формами суспільної свідомості

знання має подвійну природу: з одного боку, йому притаманні суб'єктивний і ціннісний аспекти відтворення світу, а з другого – воно вибудовується за параметрами науки з типовим для неї об'єктивним, системним, теоретичним відтворенням дійсності. Сутність різниці позанаукового і наукового знання полягає в тому, що останнє вироблене й організоване в науці як спеціально витвореній для пізнавального відношення людини до світу формі знання. Тоді як інші форми суспільної свідомості не є власне пізнавальними. Кожна з них виконує особливу роль в осягненні світу: мистецтво транслює емоційний досвід людства, мораль гармонізує взаємини між людьми, філософія задовольняє насамперед їх світоглядні запити тощо. І хоча кожна з цих функцій неможлива без конкретного й адекватного відтворення свого об'єкту як предмету людських почуттів, стосунків, запитів тощо, «цей знаннєвий компонент заверстаний в

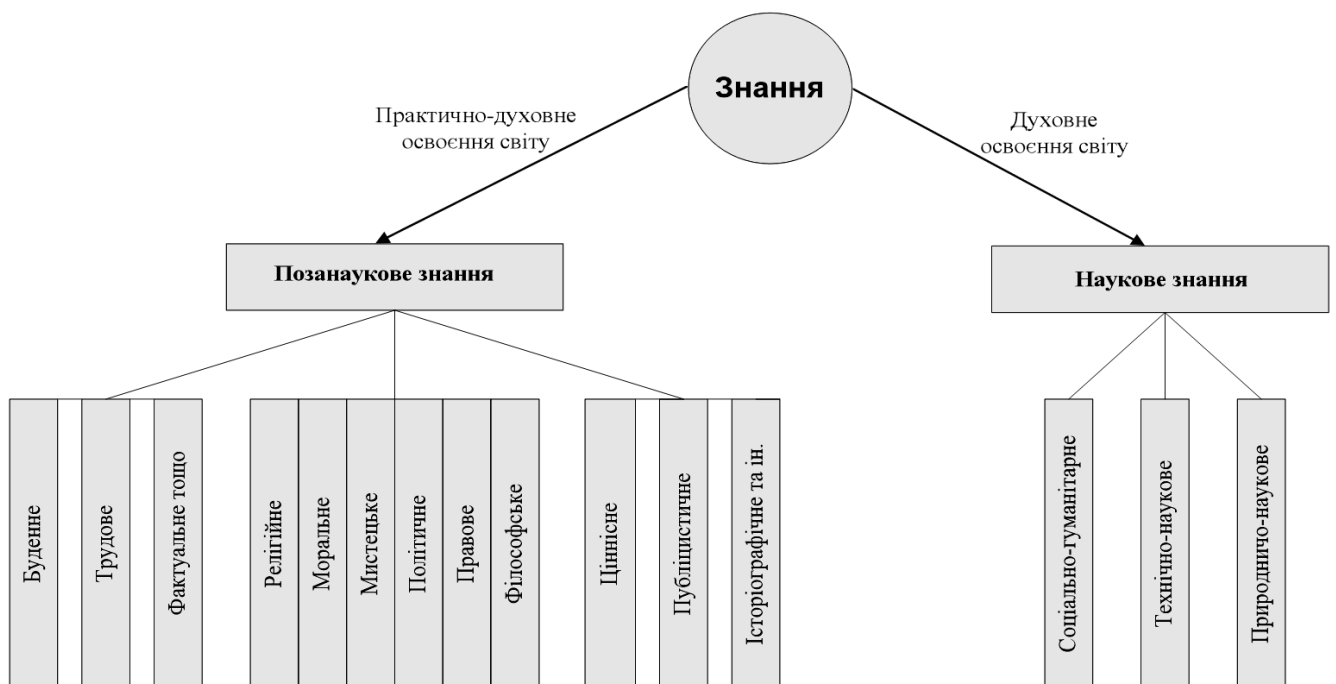

Рис. 1. Знання як система

контекст специфічного призначення форми, яка виконує непізнавальні функції. Кожна з них має відповідне наукове відгалуження, що її вивчає: етика – мораль, естетика – мистецтво, релігієзнавство – релігію і т.ін., хоч кожна з цих наук з її пізнавальним спрямуванням не може замінити форму свідомості, яка є

предметом її вивчення» [Горак Г.І. *Філософія: Курс лекцій* / Г.І. Горак. – К.: Вільбор, 1997. – С.107].

Роль науки в сучасному суспільстві безумовна. Проте необхідно також звернути увагу на такі типи знання, які здобуті не тільки науковими засобами, але й позанауковими прийомами, мають відмінну від наукової природу та існують поза межами науки. Вони відображають і увиразнюють ті царини буття людини й світу (індивідуальний досвід, побутову сферу, укорінені етнічні та інші традиції, сакральне, інтимне, трансцендентне тощо), які через специфіку науки (її абстракцій, експериментальних методів, раціонально-системних побудов та ін.) не охоплюються нею, або залишаються недоступними для неї. Але це в жодному разі не означає, що в міру розвитку наукового знання воно витіснятиме знання позанаукове. Обидві ці форми знання і надалі співіснуватимуть одна з одною в тісній співзалежності й динаміці. Тобто вони обопільно зростатимуть, змінюватимуться, розвиватимуться і трансформуватимуться.

В Україні класифікацію наук затверджено відповідно до організації наукової діяльності головними науковими установами держави. Загальна класифікація наук під цим оглядом наведена в *табл. 2*.

3. Проблема істини в філософії. Основні гносеологічні атестації істини.

У сучасній філософії досить проблемним виявилось питання істини. Зокрема, не вщухають дискусії навколо її тлумачення як відповідності знання дійсності. По-перше, під час пізнання мислення створює відсутні в реальності ідеальні об'єкти. По-друге, як би суб'єкт не намагався максимально елімінувати з пізнавальної діяльності власні прагнення й уподобання, інтереси та переконання, йому не завжди вдасться це зробити. По-третє, пізнання реально одноцілого об'єкта передбачає його дослідження в різних площинах і зрізах різноманітними (не тільки філософськими, науковими, але й позанауковими), а часто-густо й розбіжними напрямками пізнання, які «розтягують» цей об'єкт по власних «комірчинах». По-четверте, навіть якщо відволіктися від полісемії

природної мови, чітко й остаточно визначити якийсь термін буває неможливо через відсутність однозначно окреслених меж його вживання.

Концепція істини як відповідності знання дійсності дуже спрощує реалії пізнання, тому філософи неодноразово намагалися її удосконалити. Наприклад, Ф. Бекон свого часу пропонував уважати істиною лише досвідну підтверджуваність знань людини. Конвенціоналісти (А. Пуанкаре, К. Айдукевич), витлумачуючи наукові знання як певні домовленості, конвенції між науковцями, істиною нарікали лише те, що більшість людей погоджується нею визнавати. Тому А. Тарський відверто наголошував, що істина – це згода, насправді маючи на увазі математичну адекватність і формальну несуперечливість знань. Щоправда, остання з давніх часів завжди називалася істиною. Але як властивість самоузгодженості знань їх несуперечливість видається за істину в концепції когерентності істини (О. Нейрат, Р. Карнап, Н. Решер). Доповнює ці погляди прагматичне тлумачення істини (Ч. Пірс, В. Джеймс, П. Бріджмен), згідно з яким вона трактується як корисність знання, його інструментальна ефективність для вирішення пізнавальних проблем. Але всі ці концепції істини також мають відчутні недоліки (їх коріння пропонуємо визначити самостійно).

Серед атрибутів істини усталено виокремлювати її об'єктивність, абсолютну, відносну і релятивну природу, конкретність тощо. Об'єктивність істини – це такий зміст знань, який не залежить ні від людини, ні від людства. Тобто, якщо наше знання – це суб'єктивний образ об'єктивного світу, то об'єктивне в цьому образі й є об'єктивною істиною. Питання про співвідношення істини абсолютної та відносної увиразнює пізнання в його русі до істини на шляху від незнання до знання, від знання менш повного до знання більш повного, глибокого, чіткого. Отже, досягнення істини неможливе в одному акті пізнання. Істина – це процес, який розгортається через відносні істини як порівняно вірні віддзеркалення суб'єктом об'єкта, до істини абсолютної як чіткого і повного об'єктивного відтворення цього ж об'єкта. Тому істина ще й конкретна: вона зберігає власне значення лише для певних

умов, часу і місця, а з їх зміною може перетворитися на протилежність – помилку і навіть оману як ілюзорне й хибне відображення світу.

Помилка – це такий зміст свідомості, який не відповідає реальності, але вважається істинним. А ось брехня є навмисним спотворенням дійсного стану справ з метою обдурити кого-небудь. Щодо правди, то вона, за визначенням В. Даля, – «це істина насправді, істина як образ, як благо, чесність, непідкупність, справедливість; чинити правдиво означає чинити істинно. Правдивість як якість людини або як притаманність поняттю, оповіданню, опису; повна узгодженість слова і діла, істина» [Даль В. *Словарь русского языка* / В. Даль. – М.: Советская энциклопедия, 1955. – Т. III. – С. 379]. Отже, правда – це істина, поєднана із життєвою позицією людини, її досвідом, здобутками та втратами. Тому правда має відтінок суб'єктивності, вона завжди чиясь, тобто індивідуалізована.

Найбільш відомими формами помилок у філософії і науці є паралогізми, софізми та парадокси. Отож, радимо звернути на них особливу увагу та ознайомитися із їх виникненням і розв'язанням під час формування й розвитку філософії (насамперед філософської логіки) і науки. Не менш важливо також з'ясувати і питання про критерії істини, до яких належить не тільки практика, але й відчуття, системність, загальний консенсус, несуперечність, відповідність, авторитет, звичай, інтуїція тощо. Про деякі з них ішлося вище, а решту пропонуємо обґрунтувати самостійно або знайти належну аргументацію в навчальній та довідниковій літературі.

4. Логіка і методологія наукового пізнання. Однак у сучасному наукоцентричному світі людина мимоволі віддає перевагу науковому пізнанню з огляду на його результативність та авторитетність. Позаяк наукове пізнання завжди постає усвідомленим процесом, спеціально організованим для продукування, накопичення і вдосконалення знання. Але основних раціональних форм – поняття, судження, умовиводу – для такого пізнання виявляється недостатньо: вони не увиразнюють його специфіку, оскільки є способами існування не тільки наукового, але й позанаукового знання. Тому

наука ґрунтується на особливих формах буття й розвитку знання – ідеї, проблемі, гіпотезі, концепції, теорії. Вивчаються вони логікою наукового пізнання – комплексом філософських і формальнологічних досліджень структури наукового знання, який сформувався як сукупність методів встановлення чіткого смислу термінів і висловлювань наукових теорій, а також як сукупність знань про міру доказовості кожного з її тверджень та надійність методів доведення. В сучасному науковому знанні вона увиразнюється як логіка науки, яка з'ясовує об'єктивну істинність теорій і перспективи їх розвитку шляхом метатеоретичних побудов, дослідження результативних принципів трансформації теорій, застосування засобів інтерпретації, моделювання, вироблення спеціальної мови науки та її аналізу й синтезу. Щодо якогось окремого досліджування предмета може розроблятися логіка наукового дослідження, котра вивчає «будову наукового знання, міру і характер його обґрунтованості, форми зв'язку теорії з емпіричними фактами, що органічно включає вивчення співвідношення теорії з об'єктивною дійсністю» [Філософський словник / За ред. В.І. Шинкарука. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 331].

01. Фізико-математичні науки	14. Медичні науки
02. Хімічні науки	15. Фармацевтичні науки
03. Біологічні науки	16. Ветеринарні науки
04. Геологічні науки	17. Мистецтвознавство
05. Технічні науки	18. Архітектура
06. Сільськогосподарські науки	19. Психологічні науки
07. Історичні науки	20. Військові науки
08. Економічні науки	21. Національна безпека
09. Філософські науки	22. Соціологічні науки
10. Філологічні науки	23. Політичні науки
11. Географічні науки	24. Фізичне виховання та спорт
12. Юридичні науки	25. Державне управління
13. Педагогічні науки	

Табл. 2. Загальна класифікація наук в Україні

Взаємно пов'язані й зумовлені одна одною основні форми наукового пізнання мають і порівняно самостійне існування, що дозволяє відтінити їх

особливості. Зокрема, ідея – це така форма наукового пізнання, яка відображає зв'язки й закономірності світу і спрямована на його перетворення та поєднує істинні знання про дійсність із суб'єктивною метою її трансформації. Ідея не лише відображає дійсність такою, якою вона є тут і тепер, але й її потенційний розвиток, розгортання в можливості, тенденціях тощо. Вона одночасно фіксує і суще, і належне, спрямовуючи пізнання людини в річище необхідності практичного перетворення реальності. Проблема – це клас завдань, виокремлений за ознаками їх практичної значущості та ступенем складності. Вони, як правило, формулюються питальними і цільовими реченнями, зумовлюючи всі процедури побудови теорії. Наукова проблема увиразнює суперечності між знанням і дійсністю або суперечності в самому знанні. Тому інколи проблему називають знанням про незнання, знанням зі знаком питання. Вирішення наукових проблем не тільки розширює сферу знання, але й поглиблює його розуміння. Гіпотеза – форма розвитку знання, яке є обґрунтованим припущенням, котре пояснює властивості та причини досліджуваних явищ, а також одне з можливих розв'язань проблеми. В структурі гіпотези виокремлюють вихідні підстави (показники), припущення як остаточний підсумок міркування й обробку вихідних показників. Кожна гіпотеза потребує перевірки – виходу за власні межі з метою її принципової верифікованості. Логічними шляхами обґрунтування гіпотези є її пряме і побічне доведення.

На підставі ідей, проблем та гіпотез формуються наукові концепції, в яких аргументуються основні задуми теорії. Концепція – це цілісна система абстрактних об'єктів, яка відображає найбільш істотні закономірності предмета дослідження і є способом розуміння, пояснення, тлумачення основної ідеї теорії. Виокремлене в концепції та переважно науково обґрунтоване знання ще не може бути втіленим у струнку логічну систему чітких наукових понять. Тому на зміну йому приходить теорія – найбільш розвинена форма організації знання як системи пов'язаних між собою логічними відношеннями вивідності істинних висловлювань, котрі увиразнюють знання про закони певної

онтологічної царини (об'єкти знання). В науковому пізнанні теорія постає насамперед системою знання, тобто сукупністю елементів, узалежнених між собою таким чином, що виникає їх певна цілісність, єдність. Водночас для системи притаманні структурність, ієрархічність, множинність описів тощо. Компонентами теорії є: 1) її вихідні засади – поняття, принципи, закони, рівняння; 2) ідеалізований об'єкт теорії – абстрактна модель властивостей і зв'язків досліджуваного об'єкта; 3) логіка теорії – множина дозволених у цій теорії правил виводу і способів доведення; 4) сукупність законів і тверджень, логічно виведених із основоположень теорії; 5) факти – висловлювання, які фіксують емпіричне знання про події, котрі відбуваються об'єктивно, незалежно від свідомості. З огляду саме на їх об'єктивність питання про приналежність фактів до складу теорії дотепер залишається відкритим. Найбільш важливі функції теорії – пояснення і передбачення. Пояснення не тільки виявляє зовнішні властивості предметів та явищ, але й розкриває їх сукупність шляхом з'ясування причин виникнення і розвитку, визначення механізму дії та ін. Завдяки узasadниченому на теоретичних уявленнях передбаченні в теорії формулюються висновки про існування невідомих раніше фактів, об'єктів або їх властивостей.

Факти об'єднуються в систему за допомогою методів – сукупності правил, норм і критеріїв, які регулюють усі операції та процедури, котрі необхідні для побудови й розвитку теорії як системи знання, а також для одержання належних фактів. Загалом, методи вивчаються методологією як філософським ученням, в якому вони розглядаються як способи, шляхи, прийоми освоєння світу. Методологія наукового пізнання – комплекс методів, прийомів і операцій наукового дослідження, його норм та ідеалів, а також форм організації наукового знання, який розробляється й досліджується в такому розділі гносеології як логіка і методологія науки. В сучасній філософії наявні різні класифікації методів пізнання, оскільки їх структурування можна здійснити в розмаїтих аспектах. Зокрема, за типом одержання знання всі методи можна розподілити на дві групи – загальнологічні методи (аналіз і синтез, індукція і

дедукція, абстрагування і узагальнення, аналогія і моделювання тощо) та наукові методи (емпіричні – спостереження, опис, порівняння, експеримент; теоретичні – формалізація, аксіоматичний метод, гіпотетико-дедуктивний, сходження від абстрактного до конкретного та ін.). За ступенем загальності методи також розподіляються на універсальні (діалектичний, феноменологічний, герменевтичний тощо); загальнонаукові (спостереження, моделювання, експеримент, аналіз, синтез, індукція, дедукція та ін.); спеціальні (методи якісного аналізу в хімії, спектрального – у фізиці, статистичного моделювання – в кібернетиці тощо). Знайти і засвоїти змістовну природу цих та багатьох інших методів сучасного наукового пізнання можна за допомогою різних навчальних посібників та довідникової літератури.

Всі форми і методи наукового пізнання функціонують на його різних етапах та рівнях. Емпіричний і теоретичний рівні наукового пізнання виокремлюються в гносеологічному аспекті з урахуванням специфіки наукової діяльності. Такі рівні розрізняються: 1) за природою предмета дослідження – емпіричне дослідження вивчає явище і його корекції, а теоретичне – проникає в сутність, яка в доконечній формі репрезентується як закон; 2) за типом засобів дослідження – на емпіричному рівні використовуються засоби спостереження та експерименту (прилади, пристрої тощо), а на теоретичному – об'єкт досліджується опосередковано, в мисленнєвому експерименті (абстрактні об'єкти, теоретичні конструкти та ін.); 3) за особливими методами – на емпіричному рівні застосовуються методи емпіричного дослідження, а на теоретичному – вже згадані вище теоретичні методи пізнання. Зазначимо, що увиразнені етапи і рівні наукового пізнання розмежовуються досить умовно: емпіричне переходить у теоретичне, а те, що колись було теоретичним на більш розвиненому етапі або рівні може виявитися емпірично досяжним.

З огляду на когнітивну спрямованість виокремлюють такі особливості наукового пізнання, як його раціональність, розрізнення емпіричного і теоретичного пізнання, довідність, системність тощо. Але за підставу увиразнення основних етапів розвитку науки обрана наукова раціональність, з

огляду на що розрізняють класичний (до середини ХІХ ст.), некласичний (до середини ХХ ст.) і постнекласичний періоди її поступу. Класична наука вибудувала дедуктивну (Евклід, Аристотель, Р. Декарт) та індуктивну моделі (Ф. Бекон, Д. Міль) раціональності. Виникненню некласичних уявлень про раціональність сприяли розвиток ірраціональної філософії і позитивізму. З прогресом технологічного суспільства, в якому раціональність набула нового ракурсу (здебільшого з негативним відтінком, пов'язаним з антигуманними наслідками освоєння людиною світу) сформувався постнекласичний етап наукового пізнання. З'явилася активна опозиція культу наукової раціональності з огляду на неможливість побудови єдиної науки на засадах єдиного методу та єдиної мови науки.

Новітні дослідження техніки і технологій свідчать про три головних дискурси техніки – технократичний, природознавчий і соціокультурний. У технократичному дискурсі панує переконання в тому, що сучасний світ – це технічна (техногенна) реальність, а техніка – система засобів, яка зумовлює головні цивілізаційні проблеми та завдання, серед них і породжені самою технікою. В межах технократичного дискурсу «технічно» тлумачаться всі головні сфери людської діяльності: наука, інженерія, проектування, виробництво, освіта, влада. Наука розглядається як безпосередня продуктивна сила, яка оволодіває природою. Інженерія і проектування призначені для утворення інженерних та технічних проектів. Освіта – інститут, покликаний готувати спеціалістів, які будуть працювати на виробництві. Виробництво – це техніка і технічні системи. Воно має підтримувати розвиток техніки. З розвитком техніки пов'язується не тільки подолання всіх проблем і труднощів, але й досягнення загального процвітання й щастя. Все це – техноцентризм, супряжний в новітній культурі людства з раціо- і наукоцентризмом.

Основна література: 2, 6-7, 9, 11, 13-14, 16-20.

Додаткова література: 16-17, 20, 27, 30, 39-41.

Питання для самоконтролю:

1. Вмотивуйте, чому питання «Що я можу знати?» є вихідною гносеологічною проблемою.

2. Розгляньте зв'язок наукового знання з філософським і позанауковим знанням та обґрунтуйте співзалежність класичної науки з некласичною і постнекласичною наукою.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Основна література

Підручники, навчальні посібники, хрестоматії

1. Андрущенко В.П. - Вступ до філософії. Великі філософи: навчальний посібник. Х.: СПДФЛ Чиженко С.Ю., ТОВ «РИФ», 2005.-512 с..
2. Вступ до філософії : навч.-метод. посіб з курсу «ФІЛОСОФІЯ» для студентів усіх спеціальностей і форм навчання./ – Харків : Видавництво Іванченка І. С., 2018. – 186 с..
3. Вступ до філософії: Історико-філософська пропедевтика: Підручник для вузів / Г.І. Волинка, В.І. Гусев, І.В. Огородник, Ю.О. Федів. – К.: Вища школа, 1999. – 623 с.
4. Історія філософії України: Хрестоматія. – К.: Либідь, 1993. – 553 с.
5. Історія філософії України: Підруч. / М.Ф. Тарасенко та ін. – К.:Либідь,1994. – 416 с.
6. Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій: Навч. посібник для студ. вищих закладів освіти III-IV рівнів акредитації / В.Л. Петрушенко. – Львів: «Магнолія плюс»; вид. СПД ФО В.М. Піча, 2005. – 506 с.
7. Причепій Є.М., Гвоздецький В.Д., Чекаль Л.А. Філософія: Навч. посібник. – К.: Аграр. наука, 2007. – 504 с.
8. Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрямки. Хрестоматія / Упоряд. В.В Лях, В.С. Пазенок. – К.: Ваклер, 1996. – 428 с.
9. Філософія: навч. посіб. / Л.В. Губерський, І.Ф. Надольний, В.П. Андрущенко та ін.; за ред. І.Ф. Надольного. – К.: Вікар, 2003. – 457 с.

10. Філософія: Хрестоматія (від витоків до сьогодення): навч. посібник / За ред. Л.В. Губерського. – К.: Знання, 2009. – 621 с.

Електронні підручники

(доступ надається в мережі КПІ ім. Ігоря Сікорського: бібліотеки, навчальних корпусів, гуртожитків)

11. Введение в философию: Учеб. пособие для вузов / Авт. колл.: Фролов И.Т. и др. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Республика, 2003. – 623 с. / http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/frol/index.php

12. Історія філософії: Підручник / Ярошовець В.І., Бичко І.В., Бугров В.А. та ін.; за ред. В.І. Ярошовця. – К.: ПАРАПАН, 2010. – 774 с. / <http://javalibre.com.ua/java-book/book/2917065>

13. Лузан А.О. Вступ до філософії: навчальний посібник для ВНЗ / А.О. Лузан. – К.: Центр учбової літератури, 2013. – 136 с. / <http://westudents.com.ua/knigi/619-vstup-do-filosof-luzan-ao-.html>

14. Нестеренко В.Г. Вступ до філософії: онтологія людини: Навчальний посібник для студентів вищих учбових закладів. – К.: Абрис, 1995. – 336 с. / <http://thales2002.narod.ru/zmneph.html>

15. Філософія як історія філософії: підручник / І. В. Бичко та ін.; за ред. В. І. Ярошовця. – К.: ЦУЛ, 2010. – 648 с. / http://culonline.com.ua/Books/Filisofiya_Bichko_druk.pdf#toolbar=0

16. Філософія. Кредитно-модульний курс: навчальний посібник / за ред. Р.О. Додонова, Л.І. Мозкового. – К.: ЦУЛ, 2009. – 456 с. / <http://culonline.com.ua/Books/fILOSOFIYA%20КМК-Mozgoviy.pdf#toolbar=0>

17. Основи філософських знань. Філософія, логіка, етика, естетика, релігієзнавство: підручник / М.І. Горлач та ін. – К.: ЦУЛ, 2008. – 1028 с. / http://culonline.com.ua/Books/Osnov_filosof_Gorlach.pdf#toolbar=0

18. Введение в философию. Кредитно-модульный курс (учебно-методическое пособие для студентов-заочников) / под. ред. Л.Н. Никитина. – К.: ЦУЛ, 2008. – 272 с. / http://culonline.com.ua/Books/Vvedenie_v_filosof-Nikitin.pdf#toolbar=0

19. Губар О.М. Філософія: інтерактивний курс лекцій: навчальний посібник / О.М. Губар – К.: ЦУЛ, 2007. – 416 с. / <http://culonline.com.ua/Books/Filosofia-Gubar.pdf#toolbar=0>

20. Подольська Є.А. Філософія: підручник / Є. А. Подольська. – К.: Фірма «Інкос», ЦУЛ, 2006. – 704 с. / <http://culonline.com.ua/Books/Filosofia-Podolska.pdf#toolbar=0>

Додаткова література:

1. Аббаньяно Н. Экзистенция как свобода / Н. Аббаньяно // Вопросы философии. – М., 1992. – № 8. – С.146-157.

2. Бэкон Ф. О достоинстве и приумножении наук / Ф. Бэкон // Сочинения в двух томах. Т.1. – М.:Мысль, 1977. – С.81-524.

3. Вальверде К. Философская антропология / К. Вальверде. – М.: Изд-во: Христианская Россия, 1999. – 416 с.

4. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / М. Вебер. – К.: Основи, 1998. – 534 с.

5. Вітгенштайн Л. Tractatus Logico-Philosophicus; Філософські дослідження / Л. Вітгенштайн. – К.: Основи, 1995. – 311 с.

6. Габермас Ю. Філософський дискурс Модерну / Ю. Габермас. – К.: Четверта хвиля, 2001. – 424 с.

7. Гегель Г. Энциклопедия философских наук. В 3 т. / Г. Гегель. – М.: Мысль. – 1974. – Т.1. – 456 с.; 1975. – Т.2. – 696 с.; 1977. – Т.3. – 472 с.

8. Гейзинга Й. Homo Ludens / Й Гейзинга. – К.: Основи, 1994.

9. Делез Ж., Гваттари Ф. Что такое философия? / Ж. Делез. – М.: Ин-т эксперимент. социологии, Спб.: Алетейя, 1998. – 288 с.

10. Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: Мысль, 1972 – 271 с.

11. Древнекитайская философия. Собрание текстов в двух томах. – М.: Мысль, 1972. – Т.1. – 363 с.; 1973. – Т.2. – 384 с.

12. Енгельс Ф. Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. 2-е вид. – Т.21. – К.: Політвидав України, 1964. – С.257-303.
13. Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія / А.М. Єрмоленко. – К.: Лібра, 1999. – С.229-474.
14. Ибн-Рушд. Рассуждение, выносящее решение относительно связи между религией и философией // Сагадеев А.В. Ибн-Рушд (Аверроэс). – М.: Мысль, 1973. – С.169-199.
15. Ильенков Э.В. Истоки мышления. Диалектика идеального / Э.В. Ильенков. – М.: Либроком, 2010. – 210 с.
16. Копнин П.В. Гносеологические и логические основы науки / П.В. Копнин. – М.: Мысль, 1974. – 568 с.
17. Лакатос И. Фальсификация и методология научно-исследовательских программ / И. Лакатос. – М.: «Медиум», 1995. – С.78-152.
18. Мамардашвили М.К. Как я понимаю философию / М.К. Мамардашвили. – М., 1990. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
19. Николай Кузанский. Сочинения в двух томах / Николай Кузанский. – М.: Мысль, 1979. – Т.1. – 488 с.; 1980. – Т.2. – 471 с.
20. Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В.Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – 640 с.
21. Ньютон И. Математические начала натуральной философии / И. Ньютон // Под ред. Л.С. Полака. – М.: Наука, 1989. – 688 с.
22. О свободе человеческой воли. Шопенгауэр и Рерихи. (Диалоги мировоззрений). – М.: Знание, 1991. 64 с.
23. Ортега-и-Гассет Х. Что такое философия? / Х. Ортега-и-Гассет. – М.: Наука, 1991. – С.51-191.
24. Парсонс Т. Система современных обществ / Т Парсонс. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 266 с.
25. Постмодерн в философии, науке, культуре. Хрестоматия. – Х.: Основа, 2000. – 480 с.

26. Пригожин И. Философия нестабильности / И. Пригожин. // Вопросы философии. – М., 1991. – № 6. – С.46-57.
27. Рассел Б. Человеческое познание / Б. Рассел. – К.: Ника-Центр, 1997. – 560с.
28. Рідель М. Свобода і відповідальність // Ситниченко Л.А. Першоджерела комунікативної філософії. – К.: Либідь, 1996. – С.68-83.
29. Розов Н.С. Философия небытия: новый подъем метафизики или старый тупик мышления? / Н.С. Розов // Credo New. – М., 2011. – № 1 (65). – С.158-186.
30. Рорти Р. Философия и зеркало природы / Р. Рорти. – Новосибирск: Наука, 1997. – 320 с.
31. Сартр Ж.-П. Бытие и ничто. Опыт феноменологической онтологии / Ж.-П. Сартр. – М.: Республика, 2000. – 639 с.
32. Сковорода Г. Твори: У 2 т. / Г. Сковорода. – К.: Обереги, 1995. – Т.1. – 528 с.; Т.2. – 480 с.
33. Спиноза Б. Этика, доказанная в геометрическом порядке и разделенная на пять частей / Б. Спиноза. – СПб.: Академический проект, 2008. – 431 с.
34. Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Хрестоматія: Навч. посібник / Упоряд. В. Лях. – К.: Либідь, 1996. – 384 с.
35. Тейяр де Шарден П. Феномен человека / П. Тейяр де Шарден. – М.: Наука, 1987. – 240 с.
36. Тойнби А. Постижение истории / А. Тойнби. – М.: Прогресс, 1988. – 736 с.
37. Тоффлер Е. Третья хвиля / Е. Тоффлер. – К.: Видавничий дім «Всесвіт», 2000. – 475 с.
38. Українські гуманісти епохи Відродження: антологія у 2-х ч. – К.: Наук. думка: Основи, 1995. – Ч.1. – 430 с.; Ч.2. – 430 с.
39. Фейерабенд П. Избранные труды по методологии науки / П. Фейерабенд. – М.: Прогресс, 1986. – С.125-237.

40. Философия науки: Общие проблемы познания. Методология естественных и гуманитарных наук: хрестоматия / Отв. ред.-сост. Л.А Микешина. – М.: Прогресс-Традиция: МПСИ: Флинта, 2005. – 992 с.
41. Философия, логика, язык. – М.: Прогресс, 1987. – 336 с.
42. Фрагменты ранних греческих философов. – М.: Наука, 1989. – Ч.1. – 576 с.
43. Франк С.Л. Духовные основы общества / С.Л. Франк. – М.: Республика, 1992. – 511 с.
44. Фрейд З. Психология бессознательного / З. Фрейд. – М.: Просвещение, 1989. – 448 с.
45. Фромм Э. Душа человека / Э. Фромм. – М.: Республика, 1992. – 430 с.
46. Фромм Э. Иметь или быть? / Э. Фромм. – К.: Ника-Центр, 1998. – 400 с.
47. Хайдеггер М. Время и бытие / М. Хайдеггер. – М.: Республика, 1993. – С.327-406.
48. Хайдеггер М. Что это такое – философия? / М. Хайдеггер // Вопросы философии. – М., 1993. – № 8. – С.113-123.
49. Чанышев А.Н. Трактат о небытии / А.Н. Чанышев // Вопросы философии. – М., 1990. – № 10. – С.158-165.
50. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс – М.: Политиздат, 1991. – 527 с.

ПРОБЛЕМИ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА ОБГОВОРЕННЯ

1. Природа історичних типів світогляду.
2. Сутність і структура світогляду.
3. Філософія в системі форм духовності.
4. Особливості філософського освоєння світу.
5. Предмет і структура філософії.
6. Філософський дискурс та особливості його функціонування.
7. Основні способи філософування.

8. Основні типи і теми філософування як рефлексія відношення «людина – світ».
9. Основні функції філософії.
10. Гуманістичний зміст філософії і її соціокультурне призначення.
11. Парадигмальність філософського знання.
12. Філософські парадигми Стародавнього Сходу і Стародавнього Заходу.
13. Парадигми давньоіндійської і давньокитайської філософії.
14. Парадигма давньогрецької (еллінської) філософії.
15. Проблеми буття, людини і суспільства в стародавній філософії.
16. Середньовічна парадигма західноєвропейської філософії.
17. Середньовічна парадигма близькосхідної філософії.
18. Західноєвропейський Ренесанс: гуманізм, неоплатонізм, натурфілософія.
19. Філософія Нового часу: становлення і розвиток сучасної філософії.
20. Емпіризм і раціоналізм у філософії Нового часу.
21. Класичні концепції ідеалізму в німецькій філософії XVIII-XIX століття.
22. Класичні концепції матеріалізму в німецькій філософії XVIII- XIX століття.
23. Філософія Просвітництва.
24. Українська філософія в царині класичного філософського дискурсу (XVIII – друга половина XIX ст.).
25. Ірраціоналізм у філософії XIX – XX століття.
26. Посткласична філософія XX ст. (екзистенціалізм, позитивізм, неотомізм, неомарксизм, феноменологія та ін.)
27. Нові теми філософування в філософії другої половини XX століття (аналітична філософія, «критичний раціоналізм», філософська герменевтика, сучасна релігійна філософія та ін.).
28. Відмова від проектів тотального перетворення світу і спрямованість на вільне культивування людської суб'єктивності в постсучасній філософії.
29. Спроба постмодерністського оновлення філософського дискурсу у філософії кінця XX – початку XXI століття: стратегії подолання метафізики (М. Фуко, Ж. Дерріда, Ж.-Ф. Ліотар та ін.).

30. Новітні проекти продовження віку філософії (Ю. Габермас, К.-О. Апель, Р. Рорті та ін.).
31. Генезис і розвиток філософської думки України в контексті світової культури XI-XIX ст.
32. Українська філософія кінця XIX – початку XX ст. Українська філософія в діаспорі.
33. Українська філософія кінця XX – початку XXI ст.: пошук автентичності.
34. Проблема буття в філософії. Основні форми буття.
35. Феномен небуття. Буття і ніщо. Життя і смерть у контексті повсякденності.
36. Субстратність буття: предметність як форма існування людини в світі.
37. Основні форми предметності.
38. Субстанційні й несубстанційні основи світу.
39. Буттєвість світу: рух і розвиток.
40. Континуальність світу: буття і час, буття і простір.
41. Філософські концепції людини.
42. Проблема антропосоціогенезу: філософський аспект.
43. Природне, соціальне і духовне в людині.
44. Основні способи людської буттєвості.
45. Людина як вольова істота: воля, віра, почуття як прояви її єства.
46. Свобода, вибір, відповідальність – сутнісні засоби становлення особистості.
47. Поняття суспільства. Сучасні філософські концепції суспільства.
48. Основні рівні та сфери соціальної будови суспільства.
49. Суспільне виробництво і суспільні відносини.
50. Вчення лінійної філософії історії.
51. Концепції нелінійної філософії історії.
52. Свідомість як ідеальне відображення і діяльність.
53. Феномен несвідомого в людській буттєвості.
54. Спілкування і мова як онтологічні чинники свідомості.
55. Сутність і структура суспільної свідомості.

56. Духовне життя суспільства і його структура.
57. Духовний світ особистості й душа людини.
58. Сутність і структура пізнання.
59. Єдність чуттєвого і раціонального пізнання.
60. Проблема істини в філософії.
61. Розвиток позанаукового і наукового знання. Знання як система.
62. Логіка і методологія наукового пізнання.
63. Головні принципи наукового пізнання.
64. Основні форми наукового пізнання.
65. Методи наукового пізнання.